

Ніна Бічуя

«Шпага Славка Беркути»

ПРО ТЕ, ЩО СТАЛОСЯ ПІЗНІШЕ

Був вечір. Звичайний вечір з першим, дуже раннім і дуже лапатим снігом. Ліхтарі на дротах понад бруківкою гойдалися од вітру, і з ними разом гойдалися тіні на землі, і густа, мереживна, схожа на театральну, завіса снігу. Вгорі вона була біло-прозора, а низом, ближче до тротуарів,— зелена й синя від неонового, студеного за сніг вогню реклами.

Однак трьом хлопчикам, які вийшли з магазину, було зовсім байдуже, якого кольору сніг. В одного кишеня відстовбурчувалася, він ласкаво поплескав по ній і прицмокнув:

— Гарний набуток! Я ж вам казав — Надя дасть пляшечку. Мене тато завжди до Наді посилає, коли хоче промочити горло.

Один із супутників «бувалого» хлопчини голосно реготав, зачіпаючи плечем перехожих, а другий — високий, у хутряній шапці — весь час намагався йти осторонь, мовби хотів показати, що не має анінайменшого відношення до тих двох.

Врешті вони звернули у якусь напівтемну браму. Пройшли на подвір'я, де добули з кишені булку, оселедця і пляшку вина.

Хлопець у хутряній шапці відмовився пити:

— Ні-ні, я не хочу.

— Боїшся — мама битиме? Чи, може, компанія не та? — насмішкувато запитав один.

— Що ти! Розумієш, я...

— Тихо! — раптом шикнув третій.— Хтось іде!

Двоє кинулись тікати: двір був прохідний, мабуть, вони знали про це.

Третій, високий, спіткнувся об ящик...

У дитячій кімнаті міліції записали прізвище затриманого, його адресу, номер школи. Учнівського квитка хлопець при собі не мав.

Немолода жінка втомлено мружила очі, ніби надто довго дивилася на яскраве світло:

— І що ж, хлопче, було дуже весело? Отак, як бездомні кошенята, на чужому подвір'ї, біля смітника,— дуже весело? І компанія чудова, такі виховані джентльмени, правда? Втекли, а тебе покинули... Нічого не скажеш — вірні друзі.

Хлопець мовчав. Знервовано м'яв шапку і не дивився на жінку.

— А знаєш, це навіть добре, що вони втекли: пізнаєш ціну такому товариству... Що? Кажеш, не знаєш навіть їхніх прізвищ? Ну, гаразд. Іди, йди, йди...

Хлопець перевів подих, ніби хотів щось вимовити, однак не сказав нічого, тільки постояв ще якусь мить і вийшов не прощаючись.

Сніг усе падав, і вулиця посвіжіла, поширшала од хрумкої, чистої пороші. Спихмура позираючи собі під ноги, хлопець ішов поволі, мовби й не помічав снігу, бо шапку так і не вдягнув.

ЧОТИРИ ПОРТРЕТИ

Ю л ь к о В а щ у к

Малювалися хлопцеві коні. Билинні, гривасті,— таким тільки богатирів носити на широких спинах. І тонконогі, з підтягнутими животами, з гарячими, розтривоженими кругами очей. І маленькі, тихі, з похиленими головами, з непідкованими копитами.

— Що ти малюєш?

Долонею прикрив папір і дивився спідлоба.

— Не покажу.

Не покажу. Мої коні. Неприборкані, необ'їджені. Чому коні? А хтозна. Коні — та й годі.

У кутку кімнати стояв рояль. На різьбленому пюпітрі — підставки для свічників, у котрих ніколи не було свічок.

— Заграй що-небудь, синку!

— Не хочу.

— Чому не хочеш? Тебе ж просять. Дорослих треба слухатись.

Під пальцями — байдужі клавіші. І байдужі звуки. А якщо кулаками по клавішах? Струни жалібно скрикують, гніваються, кричать разом з дорослими:

— Та хіба ж можна так? Хіба так можна?

— Дивний хлопчик!

Різні книжки потрапляють до рук. Зверху — шкільна читанка, під читанкою — Шекспір і Діккенс. Не завжди зрозумілі слова, і думки заплутуються в пам'яті і часом залишаються без найменшого зв'язку зі змістом.

Сказав Шекспір: тільки погані люди не люблять і не розуміють музики.

Це звучить як оскарження. Годинами хлопчик сидить над роялем і вимолює у клавішів пісню, щоб зрозуміти і полюбити її, а клавіші нічого не дарують, і навіть коні перестають малюватися, гублять щось живе й справжнє. Хлопець шматує папір, шпурляє геть олівці, а потім знову знаходить — червоний, синій,— малює коней, синіх з червоними гривами, і в тому полум'ї раптом чує музику, якої не дарували струни. Може, не такий уже він поганий? Просто музика буває різна?

Толстой сказав: усмішка робить обличчя гарної людини ще кращим, у добрих людей — добрий сміх. Крадькома хлопчик усміхається дзеркалу і миттю стягає губи у сердитій гримасі,— ні, від усмішки його обличчя не кращає. Не буде він сміятися, та й хіба це обов'язково? Можна бути іронічним і суворим. Трохи вниз куточки уст і вгору ліва брова (гримаса виходить жалібна, ображена), хлопцеві здається, що він виглядає, як римський імператор Гай Юлій Цезар на малюнку в підручнику історії.

Виходить у двір, де бавляться однолітки, і дивиться з іронією на безплідну біганину за м'ячем, а мати кличе:

— Юльчику, дитинко, ходи додому, чуєш, Юльчику!

Хлопець вертається, і мама просить:

— Не ходи на подвір'я, то не для тебе компанія, не твоє коло. Ти зовсім інший, синку.

І подумки Юлько вимальовує доокруж себе коло — заморожене, як у казці,— не переступиш ані ззовні, ані зсередини...

Приїхала в гостину родичка. Плоске обличчя і ніби наклеєний зверху качиний ніс. Двоє тьмяно-сірих очей, вузькі підмальовані губи.

— Ах, який же ти великий! Я й не знала, що ти вже такий великий!

Хлопець чемно вітається, однак уникає обіймів, прослизає до дверей — і раптом насторожуюче лагідний голос батька:

— Синку, привітайся!

Попудрене плоске обличчя, немов перекреслене впоперек усмішкою, схиляється для поцілунку.

Хлопець кричить:

— Не буду цілувати, не хочу!

— Який дивний хлопчик! — удає, що не образилася, тактовна родичка і питає: — Однак ми ще станемо друзями, правда?

Юлько зустрічає погляд батька, і той погляд змушує хлопця до лицемірства.

— Так,— погоджується над силу Юлько і затискає уста, підводить угору ліву брову — тепер це вже самооборона, захист,— дивиться насмішкувато і говорить неправду, про котру всі знають, що це неправда, але чомусь удають довірливих: — Так, ми будемо друзями.

А потому наодинці з батьком:

— Але ж вона мені не подобається, я її не люблю, тату!

— Яке це має значення, сину! Ти ж добре вихований хлопчик і повинен розуміти...

Як же встановити різницю між добрим вихованням і лицемірством? Коли тобі тільки десять років?

...Малює Юлько коней. Несподівано гасне світло. Мама не розуміється на таких справах, як електрика, треба чекати, доки прийде тато, а поки що мама знаходить свічку, ставить її в мідний свічник, у той, що завжди сумує жовто на пюпітрі. Коні при такому освітленні стають таємничими, немов оживають, рухаються їхні буйні гриви, хлопець торкається пальцями тіней, ніби хоче намацати їх. А потім приходить друг — приходить Славко Беркута, вони сидять за однією партою в школі,— Славко Беркута задумливо розглядає коней і каже:

— Звідки ти змалював? Я десь бачив такого коня.

Паленіє, мовчить Юлько і дивиться недобрим поглядом — не треба й старатися; губи самі затискаються, а ліва брова здригається, і, коли Славко йде додому, Юлько збирає і палить малюнки,— біля свічки лежить купка попелу з папірців, коней уже нема.

Зрідка трапляється диво. Взимку. Осувається з новорічної ялинки глиця і тихо падає на підлогу. Тоді ялинку роздягають, розпилюють і палять. Дверцята в грубці ґратчасті, із вставленими поміж ґратами шматочками слюди. За прозорою слюдою — червоний вогонь, невловимий і тремтячий,— годі втямити, чи то полум'я пахне й тріщить, а чи ялинка. І любить Юлько сидіти й дивитись, як дерево горить, як потім лежить обвуглене, як поступово холодне й гасне,— усе те видно крізь прозорі дверцята.

Або коли туман і мжичка. Дрібні дощинки немов нанизані на довгі блискучі нитки, що звисають із самого неба до землі. Йдеш,

відгортаючи нитки, тугі й неподатливі,— так грають на арфі,— а поміж нитками — невиразне блимання ліхтарів.

Батько любить таку погоду. Він каже, що вона гармонує з на-строєм міста, із сірим тлом будинків. На новому Львові — будинки за татовими проектами, а тато все одно дуже любить старий Львів, зовсім не схожий на новий.

У таку погоду вони часом ходять на старий Львів. Туди, де вулиця Руська, де рештки оборонних валів і порохова башта, каплиця Боїмів, а в середньовічному дворіщі — голова химери з виноградним гроном у зубах над замуrowаним входом до виннички.

— Чи прийде хто на поклін до моїх будинків, як ми сюди ходимо? — сказав одного дня батько, і стало Юлькові трохи сумно і трохи дивно.

— Коли людина не певна, що її робота залишиться навіки, то, може, не треба братися за ту роботу?

Спробував хлопець щось відповісти, а батько засміявся:

— Мовчи, сину, то я сам до себе...

І було Юлькові сумно і навіть страшно чомусь, а вдома він ударив пальцем по клавішах: «сі», «сі», «ля» — басы, густі й серйозні, і делікатне «соль» у верхній октаві.

— Я більше не гратиму...

— А то чому? — здивувався батько.

— Бо... бо з мене не буде... Ріхтера...

— Звичайно, не буде,— сказав батько,— але що з того?

Юлько не відповів. Думав, що люди говорять різні, зовсім протилежні речі, розмовляючи самі з собою — і даючи поради іншим. Принаймні так вийшло у тата.

Лілі Теслюк

Вона сиділа за другою партою, біля вікна. Дивилася більше у вікно, ніж на дошку; їй робили зауваження — кумедно морщила носа і по-дитячому обіцяла: «Більше не буду». А за мить знову дивилась у вікно. І хтозна, що могла вона там углядіти, бо крізь шибки виднілася тільки стіна будинку на протилежному боці вулиці та вершечок тополі.

Сьомий «Б» тоді ще був четвертим, коли Лілі вперше з'явилася на порозі класу. Просунулась у двері світло-руса пелехата голова, і тоненький голос повідомив:

— Хелло! А мене вам зараз представлять!

Через десять хвилин четвертий «Б» довідався, що йому неймовірно пощастило,— нова учениця виявилася просто-таки незвичайною дівчинкою. По-перше, знала англійську мову так само добре, як українську, бо, бачите, брат її вчиться на англійському відділі в університеті. По-друге, безліч разів виступала по телевізору в дитячих передачах, по-третє, знімалася в кіно. По-четверте, вчиться у балетній студії театру.

Під час перерви вона сідала на учительський стіл, гойдала довгими ногами в строкатих панчохах і, страшенно горда з загальної уваги, перелічувала усі свої таланти.

— А тоді, як я знімалася в кіно, режисер сказав, що я обов'язково стану кіноактрисою. У мене є мільйон фотографій — і я, і режисер, і Ганна Ромашок... Що? Ти не чула про Ганну Романюк? А хто така Майя Плісецька — ти знаєш? А що таке па-де-де і батман — ти знаєш? Чекайте, зараз я вам дещо покажу.

Лілі зіскакувала зі столу, стіл відсували під стінку, парти — далі, до купи, і Лілі показувала балетні па, дівчатка пробували повторити за нею кожен рух, а хлопчак і чмихали зневажливо, і чудувались, і розпитували; учитель приходив якраз у ту мить, коли Лілі переконувала клас, що може простояти на пальцях рівно десять хвилин.

А потім усі звикли до розповідей Лілі, і Славко Беркута якось навіть махнув рукою і сказав:

— Кінчай хвалитись! От я умію на руках ходити! Е! А ти вмієш? Ні? От бачиш!

— Подумаєш, на руках! Ти ж все одно в кіно не знімався!

— Зате... зате я в сорочці народився! — раптом сказав Славко.

Лілі засміялась:

— І ще в тебе вуха великі. Буханчик ти!

Славко почервонів і ледве втримався, аби не затулити вуха руками.

Перепадало відтоді Славкові з тими вухами, Лілі дивилась на нього ласкавим поглядом, кивала головою:

— Ти не журися, Славчику, в усіх єгипетських фараонів були ще більші вуха! Не віриш? А ти подивись, подивись — навіть у бога Озіріса вуха, як лопухи, бачиш?

Славко знову немилосердно червонів, ладний навіть побити причепливе дівчисько, а вона раптом дивилася ще ласкавіше:

— Не гнівайся, Славчику, я більше не буду!

Вона й сама не довго ображалася, що її перестали слухати і розпитувати про знімання в кіно. Мугикала пісеньки на уроках, носила в клас паяца з великим червоним ротом від вуха до вуха: натягне клоуна на долоню, а він вклоняється, плеще короткими ручками і показує язика: спробуй тоді відповідати урок, як тобі клоун язика показує!

А після кожного зауваження за якийсь вибрик кумедно морщила ніс дуже щиро обіцяла: «Я більше не буду, от побачите!»

Часом траплялося, що Лілі раптом серйознішала, її захоплювали незвичайні ідеї, і вона завзято бралася їх здійснювати.

— Чілдрен,— сказала Лілі,— я відкриваю курси англійської мови. Записуйтеся. От побачите — я буду найкращою у світі вчителькою.

Діти приходили на заняття, ніби це й справді були курси. Лілі повчала їх з поважною міною, почепивши на носа невідомо де роздобуті окуляри. Розмовляла тільки англійською мовою і вимагала у відповідь того ж.

Цілих два тижні на уроках ніхто не порушував дисципліну.

А потім дівчинка не з'явилася на заняття. Діти сиділи і чекали. Разів п'ять повторили смішну англійську лічилку. Хтось уже запропонував іти додому, коли на порозі врешті стала «вчителька». Обличчя в неї аж палахкотіло рум'янцем, коротка зелена куртка вся змокла від снігу, а в руках Лілі тримала зв'язані докупи ковзани.

— Хелло, чілдрен! А я на ковзанах їздила. Славний був лід!

І обвела товаришів безтурботним, упевненим поглядом людини, якій усе легко минається.

— Ми тут час гайнуємо, а ти на ковзанці!

— Як тобі не соромно!

Правду мовивши, Лілі було дуже соромно, але ж хіба годиться отак відразу каятись!

— А хто вам велів сидіти? Йшли б і собі на ковзанку! — не дуже впевнено порадила вона.

Славко Беркута підвівся з-за парти, мовчки натягнув пальто і мовчки пішов із класу. І за ним, немовби й не помічаючи своєї «вчительки», рушили геть усі ображені «курсанти». Лілі стояла,

недбало хмикаючи, доки вони виходили, а потім жалібно схлипнула, сіла за парту і, затулившись мокрим холодним рукавом, довго плакала в порожньому класі.

А іншого разу вона надумала ставити п'єсу про Попелюшку, і, звичайно, головна роль належала їй. Однак виявилось, що по ходу дії Попелюшці необхідно співати. А Лілі, на жаль, уміла все на світі, крім цього. Вихід із становища знайшли — Лілі стоятиме біля самої завіси, старанно ворущачи губами, а за завісою буде співати дівчинка Ліда. І раптом в останній момент, коли вже навіть афіші вималювали, Лілі Теслюк не прийшла до школи.

Схвильовані артисти прибігли до неї додому:

— Лілі, ти ж зриваєш виставу!

— Ти нас підводиш!

— Я хвора,— кволим голосом повідомила Лілі і показала градусник.— У мене температура тридцять вісім. І не пищить — я вас не підвела, нехай Ліда замість мене грає, вона всю роль знає від початку до кінця. Нехай вона, вона вам заграє і заспіває...

Потішені артисти не вчули гіркоти в словах Лілі. Вони були раді, що вистава не провалиться. І ніхто з них поняття не мав, що Ліда напередодні говорила Попелюшці:

— Добре тобі, ти будеш на сцені, а я за завісою... Стій і співай, ніхто й не здогадається! Коли хочеш знати, я всю роль вивчила, я все не гірше від тебе...

Лілі усе зрозуміла. Лілі півночі зітхала, а вранці нагріла градусник біля груби, і мама здивовано обмацувала їй голову, примушувала говорити «а» та «е», аби переконатися, чи нема в доні ангіни, а Лілі морщила носа і запевняла, заплющивши очі:

— Страшенно болить. Напевно, десь там глибоко, тому не видно, мамо.

У день вистави Лілі почувала себе справжньою Попелюшкою. Бідна, бідна дівчинка! Ніхто її не любить, не відає, яка вона хвора, яка самотня! Лілі увійшла в роль: замикається на ключ у кімнаті і перед дзеркалом влаштовує виставу сама для себе. Бідна маленька Попелюшка!

— Відімкни! З ким ти там розмовляєш? — кричить з коридора молодший брат.

Попелюшці ввижаються злі сестри і мачуха. Їй так жаль себе! Коли б то взяти та зникнути, щезнути, аби не бачити отих недобрих облич!

— Я лечу... Я лечу... У мене вирости крила... Білі крила в мене вирости, я не зостанусь тут, я лечу, лечу-у-у...

Махає простирадлом Лілі, ніби в неї справді вирости крила, такі білі й гарні.

— Прощавайте, прощавайте, я не повернуся ніколи!

— Ма-мо! — репетує молодший брат.— Мамо, Лілі не повернеться ніколи! Бона полетіла!

— Дитина в гарячці, вона марить,— жахається мама, однак замить, замість визнання неабиякого акторського таланту,— добряча сварка. Зовсім не заслужена, на думку самої Лілі.

С т е ф к о В у с

Давно то було чи недавно? Давно, мабуть. І ніби не з ним, Стефком, усе діялось, а з кимось іншим.

Лежало село межи горами. Долі селом перестрибувала з камінця на камінець річка-самотека, а над річкою примостилася хата.

У хатніх присінках стояла стара діжка, де баба Олена квасила на зиму капусту. Влітку ж перекидала догори днищем і складала зверху різний непотріб — старі чоботи, шмаття, онучі. За діжкою жив їжак. Він придибав якимось уночі. Хтозна, як він увійшов, бо двері були замкнені. Оселився собі в кутку, позносив туди всякого мотлоху, вистромляв з криївки смішну мордочку і викочувався до мисочки з молоком. А якимось на світанні розбудив усіх, вовтузячись під дверима у сінях, і коли йому відчинили, перекотився через поріг, а на голках у нього стирчали яблука. Стефко з'їв одне — ніколи не куштував він нічого смачнішого, ніж оте їжакове яблуко.

Неподалік од хати росла велика, старезна липа. Коли вона цвіла і від неї йшов такий солодкий дух, що аж голова наморочилася, то починала співати. Співала низьким, оксамитовим голосом, щодень одну і ту ж монотонну, але дуже гарну пісню, і минуло немало часу, поки Стефко додумався: то бджоли прилітали по мед густим роєм і так гули, непримітні у зеленій, майній липі, що здавалося, дерево співає.

Давно то було, і не зі Стефком ніби, а з кимось іншим.

Він чи не він купався у крижано-холодному потоці? Посинілий — аж очі попригасали, але упертий у своєму бажанні навчитися плавати, годинами сидів у мілкій, по коліна воді, розводив навсебіч руками і гукав:

— Пливу, Настко, я пливу! Ти бачиш, як я пливу?

Сестра сміялася:

— Як сокира, як сокира!

Хлопець вискакував з води і кидався за Насткою, щоб покарати за глузування. Настка блискала хитрими очима, тікала до баби, ховалася у рясній спідниці; біля баби їй ніхто вже не був страшний, навіть змії із казки.

Теля дивилося на Стефка добрими, вологими очима і лизало в голе плече. Воно любило Стефка. Сонце гріло, баба розповідала казки. Сонце любило Стефка, і баба любила Стефка.

Гладила шорсткими, негнучкими пальцями кучеряву густу чуприну:

— Кукулику мій, сиротя бідне...

Восени вони з бабою ходили по гриби. Стефко взувався у високі чоботи, аби ніг не обросити, виламував міцного костура і розгортав ним сухе листя, щоб побачити гриби і відігнать геть гадюку. Баба вміла ходити над урвищем і визбирувала всі гриби, вона їх помічала, навіть не дуже приглядаючись. І ніколи не послизнеться на мокрім глинястім схилі, а Стефко раз по раз падав, потому сушився на сонячних галявинах, на заліску. Мокрий від недавнього дощу ліс пестив, голубив тіло, і, здавалося, весь напоєний запахом землі, старого листя, грибів та ожини, ти ростеш, підносишся над лісом і бачиш світ далеко-далеко поза горами.

Баба мала повнісінький кошик грибів, Стефкові не хотілося вертати додому отак собі, складніруч, він струшував з гілок ліщини коричневі горішки-лусканці, а вдома жменями висипав їх малій Насті — то для неї була найкраща лакомина.

А потім баба померла, і Стефка мовби хто закаменів. Сидів у темніні на горищі, і бійно йому було, і сумно, і здавалося, що цілий світ пішов у переверти. «Кукулику мій, сиротя бідне...» Аж тепер відчув себе Стефко сиротям.

Приїхав з міста за ним та Насткою тато. Стефко досі бачив його зрідка, батько лиш на свята часом приїздив, привозив коли-не-коли

якогось гостинця, котрого Стефко немовби кому навкори зразу ламав і нищив.

Од батька все тхнуло горілкою, був він величезний, з густим голосом та недобрим сміхом; Стефко заховався від нього на липі, що співала, і не хотів злазити вділ, і не хотів їхати з татом. Чіплявся потім за одвірок, за ребристий тин, за дерево при дорозі, а батько віддирав його руки, сердито й голосно сварився:

— Матимешся у мене, поганий нескребо!

І подумав Стефко, що вже ніхто його не любить: ні теля, ані сонце, ані співуча липа, бо не заховали від батька,— хлопець дивився скоса, зятято мовчав і довго пам'ятав той день, коли його відірвали од дерева при дорозі.

Батькова квартира була незатишна і забарложена; малі Настчині руки не могли там дати лад, а батько про той лад і не дбав ніколи. Траплялося, приходив додому п'яний і то сварився, то раптом починав жалісливо каятися перед дітьми. Стефко йшов собі геть. Тинявся вулицями, затискала його нехоть до власної домівки, книжок, повчань і настанов, кілька днів не з'являвся до школи, і тоді вчителька приходила до них додому. Стефко дивився знову скоса, однак ішов на уроки, розгортав поплямлені книжки, шукав там чогось такого, що б зацікавило.

У п'ятому класі залишився на другий; рік. Носив у кишені цигарки — що батько забував на столі, те й потрапляло до Стефкової кишені.

— Не кури, Стефку, не треба,— просила Пастка.

— О, маю ще одну вчительку,— гнівався Стефко, але не дуже, бо була Настка малепька, худа, варила на трьох, як уміла, борщ та картоплю, обгортала у чистий папір Стефкові книжки та латала його подерті штани й сорочки. Настка одна лишилася з давніх часів, та ще спомин про бабу, про холодний потік і співучу липу.

С л а в к о Б е р к у т а

Добре високим і сильним — їх не штовхають навіть у тих випадках, коли вони надумують ходити серединою тротуару. А якщо ти у вісім років скидаєшся на дошкільнятко, до того ж у тебе ноги болять у суглобах при кожному кроці, то, мабуть, краще ходити попід стінами: безпечніше. Однак Славко не тримався стін. Досить

уже було цього в лікарні, тоді ноги боліли так, що здавалося — не вони його тримають на землі, а він їх тягне за собою.

Хвороба причепилася наярі, коли зійшов сніг, довелося два гарних зелених місяці пролежати в лікарні. Смугаста піжама, білі халати, мамине аж посіріле, над силу усміхнене — задля нього — обличчя затамив надовго. Підвівшись із ліжка, чіплявся стін, аби не впасти, аби ступити кілька кроків.

— Стверджую, що ваш син склав іспит на справжнього чоловіку,— сказав лікар, виписуючи Славка.

Хлопець стояв біля матері — маленький, блідий, давно не стрижений і тому трохи схожий на дівчинку. Недовірливо дивився на лікаря — цей високий, широкоплечий дядечко, мабуть, кепкував собі, бо ж ніякого екзамену він не складав, а лежав у лікарні; з тугою думав, що не можна буде грати у футбол, бігати, стрибати. А що ж тоді можна?

Аж до зими був слухняний і покірний, ковтав якісь ліки, ходив на кварц і щоранку прокидався з надією: «Ану ж минулося?» Надія розвіювалась, як тільки ступав на підлогу і робив перший крок. Ноги стали худі, тоненькі, як дві тички, Славко якомога скоріше натягав штанці, аби по бачити своїх ніг.

Почалася зима. Тоненький ясинець постягував калюжі, а потім ударив справжній мороз, і хлопчик не витримав більше послуху. Натягнув черевики з ковзанами. Ноги підгиналися, не слухались, кривуляли. Прикушував губу, стояв якусь мить зажмурки з болю, а тоді таки йшов. Вибирався з дому крадькома, аби ніхто не довідався, повертався, то вже геть сили не мав, а наступного дня знову йшов на лід. Спершу біля дому, неподалік, пізніше — в парк і врешті на ковзанку.

Ноги ставали міцнішими, пружніли м'язи, і вже не доводилося весь час думати: як добре великим і сильним — їх ніхто не штовхає...

Мама потім ніяк не могла повірити, що хлопець сам себе вилікував.

— Добре, що я не знала про його вправи на льоду,— сказала вона татові,— я б відібрала ковзани, і хтозна, чи міг би хлопець зараз бігати.

Тільки ж не завжди буваєш переможцем. Не розв'язувалися задачі з арифметики — кортіло списати у Юлька Ващука. Не запам'ятовувався вірш напам'ять — і як же вранці не хотілося вставати з ліжка і йти до школи, а потім спідлоба поглядати на вчительку: викличе — не викличе, запитає — не запитає... — і думати при цьому: «Добре Юлькові, завжди він усе знає».

Юлько вміє малювати, гарно малює Юлько. Славко брався і собі. Нічого не виходило.

— Шкода паперу,— сміявся тато,— спробуй краще вистругати літака, ось тобі дощечка, ніж; спробуй вистругати літака — два крила, хвіст, пропелер. І ніколи не намагайся робити щось тільки тому, що це роблять інші. Своє шукай,— сказав тато.

Своє знайти нелегко. Як відчутти його серед безлічі речей і справ, які захоплюють, поривають, а потім раптом перестають подобатися? Хлопчаки хапаються за все цікаве і не відчують, як минає час,— вони поводяться з ним вільно, як із своєю власністю.

Та Славко одного разу раптом відчув, що час таки тікав.

Ішов з мамою вгору вулицею Міцкевича. Ліворуч — парк, де карусель і в клітці павич з казково яскравим хвостом. Праворуч — дитячий садок, той самий, куди ходив колись і Славко. Спинився враз біля штахет. Дивився на кольорові грибки у пересмужку, на прижовклу стоптану траву, на струминку води, що сокотіла із чорного, скрученого клубком шланга — по заході сонця поливатимуть квіти. Все виглядало точнісінько так само, як перше, коли Славко ходив сюди. Замурзане якесь дівча перекинуло набік голову, показало язика — хлопчик не всміхнувся, він став раптом тихий, бо не знаходив жодного знайомого обличчя там, де недавно знав усіх.

— Про що думаєш? — поцікавилася мама.

— Сам не знаю... Дитячого садка вже не буде,— чи то запитав, чи то ствердив. Раніше не міркував над тим, що чогось може вже ніколи не бути.

Про це він думав і згодом, але вже значно чіткіше й свідоміше. Вони були всім класом у природничому музеї, Славко побачив мамонта. В дерев'яній клітці стояв скелет, прикритий темно-сірою, мовби просмоленою шкірою, однак уявився справжній мамонт сумний і замислений, він хитав хоботом — обережно, щоб не розвалити дерев'яної клітки; яка заважала йому поворухнутись; на

білому папірці значилося: «Мамонт». І латинкою — «Елефант». Мабуть, мамонтові було образно, що до нього причепили етикетку.

Хлопчик не поспішив далі за всіма до орлів і сов, напханих тирсою, і до метеоритів, знайдених наприкінці минулого століття. Поклав портфель на східці, сів поруч і довго дивився на те, що зосталося од величезної могутньої тварини, і бачив щось прадавнє, незрозуміле, що колись виглядало тривким, дужим — і минуло, щезло. Бував у музеї ще кілька разів, йому завжди говорили: «Експозиція починається ось тут, ліворуч, хлопчику», — та він приходив лише до мамонта. Часом йому здавалося, ніби мамонт зрозуміє його, варто тільки заговорити й розповісти йому про себе, але нікому не признавався в таких думках, бо сам розумів, що все це тільки власна вигадка.

Мамонт забувся, коли почалося фехтування. Потрапивши вперше на змагання шпажистів, Славко раптом подумав, що бачить справжнісіньких марсіан, — такими дивними здалися йому спортсмени в білих костюмах і масках. А потім прийшло захоплення, усе приковувало увагу: вже закінчилося змагання, розходилися спортсмени, а Славко стояв, переживаючи побачене. Знав з першого ж вечора: фехтування — це те, без чого тепер не обійдеться. І як тоді, коли відважився на хворі ноги натягти важкі черевики з ковзанами, розумів, що мусить домогтися свого.

ДВОЄ ДІТЕЙ І МІСТО

На околиці, за рогом останнього будинку, свище у два пальці розбишакуватий вітер, мовби радіючи, що вирвався на волю з-поміж закрутів коротких і вузьких провулків.

Дівчинка у синьому сарафані мие вікна. Стоїть на підвіконні, на шостому поверсі останнього в місті будинку, і мие вікна. А під нею пливе вулиця — охайною мозаїкою тротуарів, жовтими спинами тролейбусів, строкатими сукнями дівчат.

У вимитих шибках повторюються хмари, клаптики неба, шматочок синього сарафана. Коли дівчинка рухає віконною рамою, то небо, хмари, сарафан — усе коливається; від цього стає моторошно, дівчинка здається собі невагомою, як уві сні.

Унизу пройшли солдати. Раз-два, раз-два. Зелені плечі, чорні чоботи на бруківці. Раз-два...

На білому моторолері — коричневий негр...

На гнідому коні — білявий вершник. Ставний і міцний, навіть згори видно, який він ставний, а кінь так легко, так зграбно переступає ногами, як танцівниця на канаті; він ніби хизується і вершником, і власною живою красою перед мурами, машинами та пішоходами.

Стоїть на вулиці хлопчик, стоїть і дивиться, як дівчинка мие вікна, йому трохи моторошно від того, що вона висить над вулицею, мов ластівка, що причепилась до свого гнізда, і хочеться покликати її:

— Агей, Лілі!

І страшно сполохати криком.

Тому хлопець чекає, поки його врешті помітять. А потім махає рукою: чи не могла б ти зійти униз, Лілі?

Унизу шарудить жовта осіння листовійниця. Горять у парках вогнища — мовби сухе листя, раптом само спалахнувши, обертається терпким димом, і з тої сірої димової куделі прядуться м'які нитки бабиного літа. Під сонцем палахкотить бруківка, і по ній течуть трамвайні рейки. Вулиця — як довга казка, яку можна оповідати без кінця.

На околиці — нові, сучасні будинки в різнобарвними квадратами маленьких балконів. Середина вулиці — дев'ятнадцяте століття, на заржавілому флюгері значиться: 1887 рік, а втомлений, з напруженими м'язами атлант підпирає сіру брилу балкона. Якщо ж спуститися вулицею вділ, до центру, то потрапиш на старий Львів, де вулиці-сутіски нагадують прорубані в горах тунелі.

— «Се же король Данило, князь добрий, хоробрий і мудрий, іже созда городи многі, і украсі є різнолічними красотами...»

— Де ти це чув, Юльку? — питає дівчинка.

— Не чув. Десь вичитав. Слухай, Лілі, чи не здається тобі, що тут, на старому місті, не тільки ми ходимо? Наші предки залишилися тут навіки — невидимі, як духи.

...І попливло місто із схилів Княжої гори, як ріка, рушило на долини і пагорбки, убрало їх у каміння.

В чорні брами на Ринковій площі вступають у дивних шатах горожани. В аптеці на Ставропігійській у мідному важкому начинні товче сухі зіллиська схожий на ченця аптекар. Вулицею котиться віз із колесами, оббитими залізом. До металевих ободів додумалися

тільки в п'ятнадцятому столітті. Першу аптеку відкрили у Львові в сімнадцятому. А газові ліхтарі перед ратушею запалювали ще навіть після Вітчизняної війни, всього двадцять років тому.

Рвалися до валів татарські лучники. Середньовічні школярі, які, може, годину тому спокійно сиділи, слухаючи казань мудрого ритор чи гарними тенорами та молоденькими підбасками витягали чисту поту за кантором — учителем співів,— тепер бралися до зброї, щоб захистити місто.

Вирушали походом проти німецьких полчищ відважні воїни, на їхніх знаменах золотом і блакиттю відливався герб міста, а в замку тужила за батьком князівна-галичанка з гарним дрібненьким обличчям Лілі...

Події змішалися в уяві хлопця, вигадка сплітала і в'язала докупи все, як назва вулиці єднала старі й нові будинки.

Юлькові приємно: він говорив про речі, яких Лілі навіть не знала, і почував себе першовідкривачем, учителем. Знишка позирав на дівчинку, аби упіймати її погляд і знати, чи уважно вона його слухає, однак бачив тільки біле пасмо волосся над тонкою бровою, зав'язану довкола шиї зелену хустину та жовтий листок, який Лілі тримала в губах.

— Слухай,— сказав Юлько.— Слухай, Лілі, я прочитаю тобі вірші... Хочеш?

— Хм...

— Я їх ще нікому... Це мої вірші, я тобі першій...

— Хм.

Юлько ковтнув слину, відкашлявся, бо раптом пересохло в горлі:

Очима таємничими, як підземні озера,
Ти мене вабиш кудись і кличеш.
Я хочу розгадати символ твого обличчя,
Я хочу знати, куди мене кличеш...

— Хм... Це ти про кого?

— Так. Ні про кого.

— А ти бачив підземні озера? Ні? Це тобі Беркута розповідав, що вони — таємничі?

Жовтий кленовий листок здригався на губах, коли дівчинка говорила.

— Чому Беркута? Ніхто мені нічого не казав.

— Бо він, мабуть, бачив ті озера. Він же спелеологією цікавиться.

— Знаю,— сказав Юлько.— Це я йому ідею підкинув.

— А! — мовила Лілі і несподівано засміялася: — Слухай, ти любиш барбарис? Я маю десять копійок, дай ще вісім — і буде сто грамів барбарису. Він кислий, і від нього язик червоний стає.

Юлько теж засміявся — що ж, барбарис так барбарис. Незвичний настрій розвіявся: у чорні брами не входили горожани в середньовічних шатах, не було в аптеці закликача-ворожбита над зіллям, не чатували на валах сторожа... І Лілі вже не нагадувала галицьку князівну. Вона буденно розгортала з паперу липкі цукерки, від яких язик робиться червоний. І розмова почалася зовсім буденна.

— А ти зараз не такий, як у школі.

— Може, не знаю. Мені здається, що я завжди такий... А пам'ятаєш, як ти прийшла до нас у клас?

— Угу. Тоді Беркута ще стріляв з водяного пістолета... А ти сказав про це вчителю. Навіщо ти сказав?

— А звідки я знаю? Я вже не пам'ятаю.

— І ви тоді побилися. А взагалі ви дружите, правда?

— Може. Не годна ж людина весь час мовчати. Треба з кимось розмовляти, а більше ні з ким. Хлопці у нас якісь такі... Знаєш, я вигадав якось байку і сказав, що це Шекспір. Вони повірили — про що ж тоді з ними розмовляти?

— Хм,— сказала Лілі, підкидаючи на долоні цукерки, як жонглер у цирку.— А якщо я також... не зовсім Шекспіра читала?

— Дурниці! Ти все одно розумна, ти б здогадалася, що я вигадав.

— Розумна? Як ти? Чи трохи менше? — зморщила носа дівчинка, і раптом впали кутики її вуст, піднялася вгору ліва брова — дівчинці вдалася Юлькова гримаса, трохи поблажлива, трохи зневажлива. З такою гримасою дивився Юлько на білий світ.

БЛАКИТНІ ПЕЧЕРИ

(З точки зору Славка Беркути)

Розвалився Юлько Ващук на вчительському стільці, далеко простяг ноги і пояснює:

— Розумієте, хлопці, треба мати просторове уявлення і абстрактне мислення. Без цього неможливо творити. Мислення можна розвинути. Щоденний тренінг — і навчитеся всього на світі...

— «Тре-ен-інг»! Чи ти вже не годен говорити, як нормальні люди? Ну, тренування, вправа, то ж ні — тренінг!

— Слухай, Беркута,— закостричився Юлько.— Чого ти завжди до мене чіпляєшся? Кожен говорить так, як йому на це дозволяє словниковий запас.

Із Юльком сперечатися — все одно, що кам'яну брилу на дуель викликати, він на своєму стоятиме, хоч би й не мав рації.

Витягаю з портфеля підручник і читаю, затуливши долонями вуха.

Тепер Юлькова мова звучить приблизно так:

— У... ге-уууу-взвшшшшш...

Тренінг! Ну й Вашук!

Я навіть не почув, як продзеленчав дзвоник, лиш побачив, що сідають усі за парти, і з того зрозумів — зараз почнеться урок. У клас зайшов Антон Дмитрович. Прискіпливо подивився, чи охайно висить карта, навіщось оглянув указку і почав урок.

Антон Дмитрович завжди починає уроки якимось несподівано. Візьме й запитає, наприклад:

— Вам відомо, що ріка Конго двічі перетинає екватор. Вона протікає на території...

Я знав: надовго запам'ятається те, що ріка Конго двічі перетинає екватор, і те, які народи живуть на берегах величезної ріки. І хто перший досліджував африканський континент, і хто писав книги про Африку. Я запам'ятовую все, що говорить на уроках географії учитель, і аж ніби всередині щемить від того, що не може людина за своє життя обійти цілий світ. Адже я не побачу, як ріка Конго двічі перетинає екватор, і навряд чи потраплю на Північний полюс або ж на Памір. А мені так хочеться бути водночас усюди: і на березі Амазонки, і на Чорному морі, і на Байкалі.

Коли я вперше побачив географічну карту і мама пояснила, що міста на ній позначаються кружечками, стало дивно: як же — і вулиці, і будинки, і люди — все це тільки кружечки?

Мама сказала:

— Усі вулиці просто неможливо показати на карті, їх занадто багато. От коли виростеш великий, поїдеш у ці міста — і вони перестануть бути для тебе просто кружечками на карті.

А потім мама розповідала мені про міста, які бачила сама,— про маленькі і більші, не схожі одне на одне і не подібні на Львів, де мама народилась і ходила до школи; де навесні дивилась, як парують під першим теплом сонця тротуари, а восени збирала каштани. Зовсім як я...

Антон Дмитрович викликав до карти Ващука. Юлько не затинається зовсім, коли відповідає урок, мовби йому це заввиগ্রашки. Говорити він уміє гарно, це правда, та й взагалі нема нічого такого, що Юлько робить погано. Хіба що просто знає, чого не втне,— і не береться за те. Знов я про Юлька так думаю, що він сказав би: «Чого чіпляєшся до мене, Беркута?» А я не чіпляюсь, я сам не знаю, в чому справа.

Коли він на мене часом поглядає, ніби запитує: «Ну що ти вмієш?» — то я аж починаю знічуватись або ж сперечатися, хоч би й потреби не було. А часом, коли справді треба сперечатися і навіть щось різке йому сказати, то я мовчу, мовби нічого не трапилось.

Саме так було, коли ми надумали йти до Блакитних печер. Я розповів Юлькові, що їздив з батьком до Страдного — невеликого села під горою, залісною й стрімкою, на самому вершечку якої стара-престара дерев'яна церква. А низом — печера.

— Пустити зайця в печеру — він аж під Києвом з другого боку вискочить,— жартували страдцівські хлопчак.

А ще казали, немов у тій печері в давнину татари спалили мешканців села, котрі заховаались від татарської неволі. Тому ніби й село Страдчим зветься. Ото ми з татом і ходили до тієї печери.

«У нашого малого нове захоплення,— сміється мама,— гляди, трохи повдає із себе спелеолога та й покине, як не одно кидав».

Та я не ображаюсь, я взагалі ніколи не ображаюсь на маму, на неї просто неможливо образитись. Мама майже одного зі мною зросту, зовсім як школярка зі своїм маленьким жовтим портфелем. Колись, ще у першому класі, хлопці не вірили, що мама — це мама. «Не буває таких мам,— запевняли вони,— це твоя сестра». Я тоді навіть гнівався.

Так от мама не вірить, що спелеологія — це для мене серйозна справа, а я навіть просив тата влітку поїхати на Тернопільщину, де є найбільші в світі карстові печери. «До літа ще далеко»,— нічого певного не обіцяв тато, але хтозна, може, погодиться?

Розповів я Юлькові про Страдче, а потім до Блакитних печер покликав. Про Блакитні печери я почув від одного восьмикласника, який вибирався туди зі своїми приятелями, і попросився й собі з ними. Він славний хлопець, бо погодився і сказав, що я можу навіть ще кількох чоловік узяти, аби лиш були надійні люди, не пхінькали та не скаржились, як мозолі понатирають. Річ у тому, що вхід до печери завалений з часу війни, і відтоді ніхто не пробував довідатися, чому печери назвали Блакитними.

Варто було послухати, як Юлько запалився до того походу:

— Наука про печери! Спелеологія! Це ж найцікавіша в світі справа. Нема нічого привабливішого! Раптом візьмеш та й відкриєш на стіні малюнки первісних людей. А підземні озера! А сталактити! А несподівані повороти й западини!

Дуже хотілось перепинити — чи він ті печери коли бачив? Однак я не зробив цього, бо ще знову скаже: «Чого ти завжди до мене чіпляєшся, Беркута?» А мені зовсім не хотілось ані чіплятися, ані сваритися з кільком.

Одним словом, було вирішено: йдемо до Блакитних печер. Юлько обіцяв навіть принести фотоапарат з блищем і два ліхтарики — один для Лілі, другий для себе...

Стоїмо на автобусній зупинці. Хлопці з восьмого нетерпеливилисьь:

— Та й де ж твій Юлько? Обіцяв серйозних людей зібрати, а тепер ми сплюха якогось чекати маємо!

Мовчу я, бо ж Юльчик просто, мабуть, не захотів зриватися о шостій ранку. Прокинувся, побачив — небо сірувате, мовби задимлене, уявив далеку дорогу до печер, лопати, якими треба розкопувати вхід, та й ще чи розкопаєш відразу.

— Може, з ним щось трапилося? Може, тролейбус поламався? — спробувала захистити Юлька Лілі.

— Шукайте дві копійки. Телефон, як твердить Юлько Ващук, засіб комунікації, вартий уваги.

Я зайшов у телефонну будку, а потім за якийсь час спокійно повернувся до зупинки.

— Що, Славку, він уже вийшов? — запитала Лілі.

— Авжеж, вийшов! І мчить сюди на вертольоті! Вийшов!.. Спить він, як ведмідь у січні, і лапу вві сні смокче.

Підійшов автобус. Я перший ступив на сіддці — не хотілося нічого говорити, хлопці з восьмого сердилися, і я почував себе винним, мовби це на мене чекали і я не прийшов.

— А як же я без ліхтарика? — раптом злякано згадала Лілі.

— Нічого. Яюсь буде,— кажу.— Я прихопив два.

— Ти хіба знав, що він не прийде? — тихо запитала Лілі.

— Звідки я міг знати? Просто так. Мало що трапляється. Спелеологія — де, крім усього іншого, ще й передбачливість, як запевняв один грецький філософ.

Наступного дня Юлько навіть словом не заїкнувся про печери. Може, чекав, що я запитаю, чому він не прийшов? Але я не запитав.

Я думав: хто із нас змінився? Чи то я раніше не помічав, який Юлько, чи то він був інший? А може, я справді чіпляюсь до нього не знати чого? Або ж просто після того випадку з татовим літаком, після нашої розмови про максимальне навантаження мені забаглося, аби Юлько, мій друг, був ось таким, а не іншим, не таким, як він є насправді? Нічого не розумію. Чи справедливо це?

І я сам — який? Чим виміряю оте моє максимальне навантаження, про яке з татом говорили? Майже рік тому говорили...

МАКСИМАЛЬНЕ НАВАНТАЖЕННЯ

— Мамо, а у нас на трен...— з порога почав Славко і немов спіткнувся.— Мамо, чому ти така? Мамо?!

Руки мамині опущені вділ, вона ніби забула про те, що має руки. На раменах лежить велика пухнаста хустка — мамі стало холодно? Таж у кімнаті страшенно душно, пахне валеріанкою і ще чимось незвичним.

— Мамо! Ти що, мамо?

— Синку,— сказала мама.— Тільки ти не хвилюйся. Все буде добре, але... Ти не хвилюйся. Вони не прилетіли. Нічого не відомо... Все повинно бути добре, синку...

Мовби велика холодна хвиля впала на Славка. Збила з ніг і потягла по гострому камінню, в провали, звідки немає вороття. Хлопець прикусив губу, аж відчув на ній солонуватий присмак крові, і над силу вимовив дорослим, чужим голосом:

— Звичайно, все буде гаразд, мамо. Іди ляж, я сам приготую собі вечерю. Я сьогодні тренував новачків. Цікаво, які з них вийдуть спортсмени.

— Так, цікаво,— погодилася байдуже мама і додала: — Чай на столі. І сухарики.

І тато залюбки хрупав смачні, солодкі сухарики.

— Добре, я знайду. Ти лягай.

Повертаючись увечері з тренування, Славко завжди застеляв на столі склянку прохолодного чаю з цитриною і свої улюблені сухарики з родзинками.

— Ну, як, був укол? — питала мама і усміхалась, і при цьому верхня губа її трохи піднімалася вгору.

А потім мама стояла біля дзеркала і заплітала на ніч своє довге, кольору осіннього кленового листа, волосся. Гребінець заплутувався в густому маминому волоссі. Мама погрожувала, що обітне косу, а тато й слухати не хотів — спробуй тільки!

Славко сидів за кухонним столом, укритим білим обрусом, тупо дивився на склянку, де плавав круглий, як рятівний круг, шматочок цитрини, і повторював: «Тільки спокійно, тільки спокійно! Все буде добре, мусить бути добре. Тато великий, сильний, мужній, найсильніший у світі — з ним нічого не може трапитися... Правда ж, тату, з тобою нічого не трапилося?»

Тато завжди літав. Тато випробовував літаки. Від нього пахло хмарами. Пахло небом і простором. У тата на лівій руці витавруваний синій номер. Він не стирався і не зникав, хоч його поставили дуже давно; тато, тоді ледь старший від Славка, був у німецькому концтаборі, фашисти випалили йому це тавро. Але тато вижив, тато повернувся на свою землю, тато є, він буде, він знайде у кімнату і скаже:

— Як справи, голубе?

Тато любить мамині коси. Літаки. Синові несподівані запитання. Прозорі яблука — папірочки. Білі-білі сорочки і різьблену з каменю підставку для олівців на маминому столі. І голубі на світанні стовбури беріз. І їхню галасливу, аж надто гуркотливу й неспокійну вулицю. Запах пекарні, що в будинку навпроти. «Він є, він буде, прийде і запитає: як справи, голубе? Він прийде і запитає, він прийде»,— як заклинання, повторював Славко.

Надоднем у кімнаті все зробилося сіре, приглушено задзеленчав раптом і непотрібно будильник. Мама лежала, заплющивши очі, син обережно прикрив її хусткою. Хустка сповзла з маминих плечей. Мама удавала, ніби спить, а може, й справді заснула. «Добре, що вже задніло, ніч була страшенно довга»,— подумав. За вікном ще біліло, мовби заплаканий, виднівся ріжкатий місяць. Гуркотіли глухо,— спросоння, мабуть,— трамваї. Відгукувався на нечасті кроки тротуар. Годинник переступав поволі крихітними ніжками — стрілками з секунди на секунду. Ніч була страшенно довга, і тато не приходив.

А потім дзеленчав дзвоник, шелестіли сторінки підручників, галасували в коридорах першокласники. В школі все йшло своїм звичаєм.

— Слухай, що нам було задано з англійської?

— Хочеш поїздити на «Чезетті»? У мого брата є новенька «Чезетта», чудовий моторолер...

— Егей! Наші виграли! Хлопці, наші виграли вчора: два — нуль. Ви дивились телевізор?

— Пусту мене, чого ти штовхаєшся?

— Прислівником називається частина мови...

— Ти розв'язав задачу?

— Ти...

— Задачу...

Славко чув і розрізняв окремі слова, та вони не трималися купи і його свідомості. Він усміхався і кивав, коли до нього зверталися, щось навіть відповідав, не впізнаючи власного голосу. Бачив, як перед ним ходять, рухаються; хтось там сміявся, хтось кричав, однак ніщо не обходило його.

«Чезетта». Що таке «Чезетта»? Яка «Чезетта», коли досі нічого не відомо про батька? Дзвонять і заспокоюють — зранку тричі дзвонили, а мама відповідала у трубку тихо і без надії:

— Так, так. Звичайно. Так.

Батько не раз брав сина в аеропорт. Великі «Ани» та «Іли» почували себе там господарями, а крихітні «супераеро» виглядали іграшками, випадково забутими на полі якимось хлопчаком. Славко дивився, як піднімаються вгору літаки. Вони відривалися од землі, і тої миті хлопцеві ставало моторошно, саме тоді, а не

потім, коли машини були вже високо в небі. Потім ніби безпечніше, думав хлопець; перша мить здавалася йому особливо тривожною.

На полі дув вітер. Навіть коли у місті й не збиралось на вітер, на льотному полі він видавав землю з-під ніг, ніби народжувався тут і звідси, як літак, починав свою дорогу.

Славко думав про літаки, старанно обминаючи в думці згадки про батька. Згадувати — це ніби про те, що було, а тато є, є, є!

— Беркута! Славко Беркута! — черговий по школі з червоною пов'язкою на рукаві з порога гукав Славка.— Де Беркута, хлопці? Його до телефону!

Спочатку хлопець не зрозумів. Беркута? Це він. До телефону! І раптом, розштовхуючи всіх, майже ліктями продираючись крізь гурт, Славко кинувся до вчительської, де на стіні висів чудернацький старомодний телефонний апарат, який прозвали «ундервудом».

Крізь тріск і шипіння почувся мамин голос:

— Знайшлися, синку! Вимушена посадка. Рація зіпсувалася, не було зв'язку. Тільки ти не хвилюйся... Ти не хвилюйся, я тобі ска...

— Тато?! Мамо!

— Ні, не тато... Другий пілот...

Нижня губа Славкова дрібно сіпалася, рука ніяк не могла почепити на гачок телефонну трубку, мовби не належала більше хлопцеві, а рухалася з власної волі.

Радість: «Не тато, не з татом»,— ця радість входила в нього, ніби він ковтав свіже, морозяне повітря після важкої задухи. Голова йшла обертом, слідом, за радістю наскочив сором — як він може радіти! Як може сам собі казати: «Не тато, не тато!» Як він може так підло радіти!

Вийшов з вчительської. Було тихо. Вже йшов урок. З усіх класів пробивалися крізь двері голоси — різні голоси, звичні інтонації.

Мабуть, він дуже підлий, коли може так радіти. Але ж він радий не з того, що хтось загинув, тільки з того, що тато є, тільки тому, тільки через те — тато є!

Другий пілот. Другий пілот. Тихий, маленький Євген Павлович, Євген Павлович з волоссям, підстриженим їжакувато, як у хлопчика. Ще на ньому форма сиділа незграбно, а на Новий рік він дзвонив татові о дванадцятій і казав одні й ті ж слова:

— Живемо, старий!

Тато відповідав, дзенькаючи чаркою об телефонну трубку:

— І будемо, старий!

Знову мовби холодна хвиля ринула на хлопця, тягнучи у розвір, і він аж перехибнувся, зовсім знесилений і безвольний.

Удома, незважаючи на безсонну ніч, не ліг відпочивати. Хотів дочекатися матері з чергування в друкарні, хотів розпитати про все докладно, бо хоч вона і дзвонила вдруге, але нічого більше не сказала, окрім того, що Славко вже знав.

Чергування в друкарні випадали у мамидесь раз на місяць. Вона приходила тоді аж за північ, і хлопець звичайно спав. Мама ходила по кімнаті дуже тихо, щоб не розбудити ні Славка, ні тата, але вони все одно прокидались.

— Нема помилок? Усі слова написані правильно? — сонно кліпаючи на світло, питав хлопець.

Мама сміялась:

— Завтра прочитаєте газету. Може, щось надигаєте, а я не за-
примітила, коли останній раз переглядала.

Іноді вона приносила з собою декілька перших газет, що звалися сигнальними. Фотографії на шпальтах здавалися наклеєними, такою густо-чорною була свіжа фарба. Славко брав до рук газету і шукав там свого — власне, маминого — прізвища. Мамині статті йому подобалися, вони починалися несподівано й цікаво, як уроки Антона Дмитровича з географії. І їх не хотілося кидати посередині, не дочитавши, — найголовніше мама завжди приберігала для закінчення. І Славко був певен, що всі про це знають і розуміють і обов'язково дочитують мамині статті до кінця, так само, як і він.

Славко того вечора не знаходив собі ані місця, ані якої роботи. Важко було братися до уроків. Прочитані у підручнику слова випорскували з думки, математичні знаки розповзались і не тримались купи.

«Може, не питатимуть завтра», — махнув рукою, спробував читати якусь книжку. Але й це не рятувало від неспокою, все думалося про інше. «Де вони зараз? Коли прилетять? Не всі...» Зникало гостре відчуття радості — не тато, не з татом найгірше; пригадувалось багато різного, дуже простого, буденного про Євгена Яковича, і через те ще гірше ставало, коли думав про другого пілота.

Книжка таки не читалася. Славко сидів, підперши обличчя кулаками. І все думав та думав, і думки складались у виразні чіткі речення, і якби він став їх записувати, то сам би здивувався з їх дорослості й незвичності.

Хтось подзвонив. Може, мама? Тільки щось не мамин дзвінок, мама дзвонить весело, ніби їй подобається натискати на кнопку, а тут просто-таки несміливо доторкнулися до неї.

— Свої, свої,— запевнив голос із-за дверей.

Хлопець не впізнав голосу, але все одно відімкнув двері.

— Що, твоїх нема?

— Ні,— відповів Славко, зрадівши гостеві. Це був механік з аеропорту, Комарин. Славко забув, як його звали, пам'ятав тільки прізвище. Бачив цього механіка не більше трьох разів, та тепер зрадів з його появи, бо сподівався довідатися щось і поговорити про тата. Ось цього, здається, і треба було найбільше — поговорити про батька.

— Сідайте, сідайте,— метушився хлопець, підсуюючи гостеві стільця, подаючи попільничку — в руках Комарин тримав сигарету.

— Ех, ти-и! — сказав раптом сльозливо Комарин і погладив Славка по голові.

Хлопець трохи відсторонився — він лише тепер помітив, що Комарин добре-таки напідпитку, від нього тхнуло неприємною, їдкою сумішшю горілки, цибулі й машинного масла.

— Ех, ти-и... Що ти знаєш... Хіба тобі скажеш, хлопче? А мені говорити треба, мені душу, душу мені вивільнити треба, ти розумієш, що воно за птиця — ота душа?

— Може, чаю вип'єте? З цитриною? — запропонував Славко. Тепер він уже знав, що не почне з Комариним розмову про батька.

— Ех, ти! Та мені зараз — що чай? Мені б душу, ясно тобі? Душа в мене горить, хіба чаєм допоможеш? Мені три ночі підряд одне й те ж ввижається — я на землі лежу, ніби приклеєний, а на мене літак падає, падає, реве і падає, і нікуди я від нього подітися не можу! Ні, брате, авіація — це тобі не футбол! Ти думаєш, я не казав своїй? Я їй казав: кину все до біса, навіщо воно мені здалося, давай поїдемо кудись, ну, хоч до діда у Демидівку, там літака раз на рік у небі побачиш. Тихо, ні галасу тобі, ні гуркоту, вози ремонтуватиму, а що — і вози ж потрібні...

Уважно слідкував хлопець за ходом думки гостя, вслухався у заплутані фрази, але нічого не міг збагнути.

— Ти знаєш, де він сідав? У нього свій столик був біля вікна. Вони після польоту приходять ковтнути чогось,— воно, знаєш, після польоту спрага мучить. Не думай, аби щось там міцненьке, ні, тільки трохи нарзану і бутерброд... Він завжди, бувало, питав: «Як тут земля без нас — усе в той же бік обертається, хлопці?»

Славкові раптом як обручем перехопило горло. Комарин говорив про другого пілота.

— А я не винен! Я тобі кажу, не винен! При чому тут я, що з ним так? Я перед польотом оглядав, я все оглядав, ти чуєш, не винен я-а-а!

Комарин привалився до столу і важко вичавлював слова:

— Казав я свій — поїдьмо! Поїдьмо, казав же... Я тут ні при чому, авжеж, брате, пі при чому я!

Від його ніг на підлозі розпливалася велика брудна калюжа. Тепер у кімнаті висів неприємний запах, захотілося розчинити вікно. Але тут знову подзвонили. Славко кинувся до дверей і ледве встиг відхилити їх, а вже міцні татові руки підняли його вгору, як у дитинстві. Йому тоді здавалося, що він летить аж під хмари, і дух захоплювало, і всередині аж лоскотно стало. А від тата знову пахло хмарами, небом і трохи втомою.

Вони стояли один перед одним — і батько, мабуть, відчув, що синові зараз хочеться бути знову малим, і забути про пережите, і не думати про другого пілота.

— Ну от,— сказав тато,— от я і вдома.

І коли він помітив сльози на синових очах, то відвернувся, ніби йому обов'язково треба було відвертатися, скидаючи плащ, і син зрозумів, що батько ставиться до нього, як до дорослого, не хоче бачити його слабкості.

— А-а-а! —сказав Комарин і рушив до батька.— А я прийшов до тебе.

— Бачу,— сказав тато і посторонився від Комарина.

— Ти чого? Чого ти? Я от йому вже казав, я малому казав, нехай підтвердить: я тут ні при чому, чуєш?

— Мало казати. Мало казати, Комарин. Треба самому вірити у те, що говориш. А ти віриш? Ти віриш?

— Привезли його? — замість відповіді запитав Комарин.

— Ішов би ти додому, га, Комарин? Нічого тобі тут робити! П'яний ти, гидкий і п'яний!

— Я ж усе: від автопілота до...

— Усе, кажеш? Усе перевірів? А ти пригадай, ти пригадай, Комарин, чи не був ти трохи, розумієш, зовсім трохи, неухажливий?

— Брешете! — раптом закричав Комарин.— Вам так простіше — на механіка усе, вам так простіше!

Диким здавалося, що великий кремезний чоловік може кричати тонким, пронизливо-безсилим голосом.

— Я доведу! Я доведу! — гарячкував Комарин, задкуючи до дверей. А тато сказав:

— Ти б хоч Євгена посоромився. Чи ти б і його у брехні відважився звинувачувати?

Комарин затулив обличчя шапкою і, п'яно стогнучи, вийшов з кімнати. Славко чув, як гупали його ноги на сходах,— кроки були непевні, мовби Комарин не знав, куди ступати.

— Мама на чергуванні?

Тато підійшов до телефону. Дз-дз-дз... Диск обертався, як звичайно, і, як звичайно, пролунав татів голос:

— Маринка? Так, це я. Слово честі, я. Почекай, почекай... Я вийду тобі назустріч. Авжеж... Через десять хвилин вийду.

Голос у тата був спокійний, і тільки набухла жилка на скроні тремтіла і билась під шкірою.

— Ну, розповідай,— сказав тато.— Як ви тут? Чи все гаразд, голубе?

Славко зрозумів: розмови про аварію не буде. Звичайно, розмови про аварію не буде. Не про все, мабуть, можна говорити з сином, навіть якщо він став дорослим. І все-таки наважився запитати:

— Це через... Комарина?

Запаливши сигарету, батько якусь мить думав, що сказати.

— Бачиш, сину... Ти чув про максимальне навантаження? У цього,— тато кивнув на стілець, де сидів перед тим Комарин,— у цього максимум дуже незначний. Максимальне навантаження — справа немаловажна. Це вимір характеру і людських сил... Пхилькає він, як немовля, ходить п'яний і всіх запевняє — не винен. Боїться,

слимак поганий! Відповідальності боїться, а не того, що людина... Так, синку, максимальне навантаження — така штука... Ну, я піду мамі назустріч. А ти чаю приготуй. Міцного. Їй треба буде гарячого міцного чаю.

Механічно всипав чорні дрібні чайнки у малий чайничок з надбитим носиком. Постелив чистий накрохмалений настільник. Сьогодні усе це не мало такого значення, як завжди, коли батько повертався з польоту. Зараз мало значення інше.

Розмовляючи з Комариним, тато не попросив Славка вийти. Раніше такого не траплялося. Славко не бував присутній при розмовах старших, коли ті розмови не стосувалися його. Так повелося ще з раннього дитинства. А тепер хлопець став свідком важкої, серйозної розмови дорослих людей і відчув себе приналежним до світу, де ніхто не має права легковажно, безвідповідально і нерозсудливо ставитися до життя. Міркував над отим максимальним навантаженням, про яке говорив тато після відвідин Комарина, по-іншому оцінював, співставляв і зважував слова та вчинки. Несподівано дрібниця могла набрати значного змісту, а те, що досі здавалося важливим, ставало тільки додатком до чогось найголовнішого, чого Славко, може, досі ще й не осягнув.

Звичайно, приємно й легко відчувати під собою несхибний твердий ґрунт, ні в чому не сумніватися і поняття не мати про тривогу, яка може затулити собою світ. Але ж до кожної людини врешті приходить момент, коли вона стає старшою, і не обов'язково для цього лічити свій вік на десятки — події не раз важать більше, ніж час.

СОРОКА З ПЕРЕБИТИМ КРИЛОМ

Перехмарилося, передощило — і серед глухої осені настала суховітриця, трапився ясний, теплуватий день, мовби заблукав, не на своє місце потрапив. Навіть решта листя на деревах, що тільки вчора було сірим і мокрим, спалахнуло під сонцем і аж яскріло.

Антон Дмитрович записав у журналі відсутніх, подивився на клас, на сонце, на світлі легкі смуги, що соталися од вікон через кімнату (метушилися у променях порошинки), закрив журнал і сказав:

— Такої гарної днини цього року вже, мабуть, не трапиться. Я думаю, ви не заперечите, якщо я запропоную вам прогулянку до парку.

Захоплений крик підтвердив, що справді ніхто не заперечує.

Школярі галасливою зграйкою просто-таки осіддали трамвай, перегукуючись з одного кінця вагона в інший.

Зійшли біля Стрийського парку. Розбрелися алеями, і, хоч як далеко відходили один від одного, все одно кожен був помітний здаля — парк виглядав поріділим. Дерев без листя, як вирізані з чорного картону, скидалися на декорацію, і це було гарно — синє небо, червоне сонце, низьке, велике, ніби наколите на гостре гілля чорних дерев. Низом, при землі, щетинився гущак, за ним несподівано обривалися вділ неглибокі вибалки, а ще далі лукувато вигиналися пагорби.

Славко залюбки ступав м'якими, вогкими стежками; йшов собі так, без мети, нічого не шукаючи і все примічаючи,— від густого, мов перестиглого, запаху повітря і землі до обламаних галузок червоно-жовтих кетягів горобини. Ліворуч, на закруті стежки, достеріг Юлька і ще якогось незнайомого високого хлопчача в обтріпаному пальті — навіть здалік він виглядав нечесаним і занедбаним. На тлі цього нечупари різко вирізнялася Юлькова модна куртка й начищені до блиску черевики.

— О, Беркута! — озирнувся Юлько.— Ти глянь, яке опудало ми тут знайшли.

Славко підійшов — на збурілому листі, аж сама ніби побуріло-брудна, сиділа сорока. Скосовито, мовби чекаючи, що вчинять з нею ці незрозумілі двоногі істоти, блимала голубуватим оком.

— Крило в неї, мабуть, перебите,— сказав нечупара і пхильно широким ротом.— Я йому кажу — нехай до себе візьме, поки крило загоїться, я сам би взяв... та... хтозна, чи мій татуньо не задумає її на суп обскубти.— Хлопець засміявся зі свого жарту, аж по ясна показуючи великі білі зуби. Однак сміявся тільки його широкий, з припухлими губами рот, а в погляді синіх очей мовби аж колючки ховалися.

— Ви що, знайомі? — здивувався Славко, добре знаючи Юлькову вибагливість у виборі знайомих.

— В одному домі живемо,— трохи неохоче пояснив Юлько.— Можу відрекомендувати: Стефко це, Стефко Вус, соловей-розбійник з нашого двору. Стою та й дивуюсь: чогось такий добрий став,

у дворі хлопчаків мало що не ломигає, а тут над сорокою розчулюється! Метаморфоза.

— Ти б менше патякав, балакайло мудрий,— буркнув Стефко. Колючки в погляді стали ще гострішими.— Бери сороку, у вас вдома місця досить.

— Авжеж, тільки сороки мені й бракувало! — з огидою скривився Юлько і тицьнув птаху черевиком. Вона відстрибнула вбік.

— Слухай, Ващук, ти що? Май трохи розуму!

— О,— протяг Юлько, стріпуючи рукав, мовби Славкові пальці могли залишити там слід,— а ти не тільки спортсмен, спелеолог і таке інше, ти ще й друг живої природи?

Та Славко уже не слухав. Мало що не приклячки схилившись над птахом, узяв його до рук.

— Бабрайтесь, коли маєте охоту,— сказав Юлько і пішов геть, розминаючи ногами мокрий, вкритий коричневим листям суглинки.

— Слухай, я знаю, куди ми її подінемо! До Надії Григорівни треба її нести, вона вилікує одразу... Вона мою маму в першому класі вчила, до неї з якою хоч справою можна звернутись, от побачиш! Їй завжди то птахів, то кошенятносять, вона любить їх... А раз якось навіть морську свинку...

Славко затинався, він бачив, що Стефко якийсь наче недовірливий чи просто собі кепкує. Важко-таки уявити вчительку, яка вчила чиюсь маму в першому класі, не то що повірити в неї. Але Славко хотів переконати Стефка, що Надія Григорівна є насправді.

— Ходімо, чуєш?

— Та добре, неси, коди знаєш куди.

— Ходімо разом. Ходи, ходи, не жалкуватимеш! Та й сороку ж ти надибав, а не я!

— Ну добре, я й так уже нагулявся затроє, ходімо! — несподівано для самого себе погодився Стефко.

І вони пішли, Славко з сорокою, котра, мовби й не відаючи полоху, тихо й довірливо сиділа на згині руки,— і Стефко Вус, заборочений, у семилатному своєму пальтечку та з колючим поглядом спідлоба.

Далі все було не зовсім так, як хотілося Славкові. Надії Григорівни не застали. Двері відчинила її донька, і Славко трохи зніяковів,

пояснюючи, в чім річ. Анітрохи не здивована несподіваним дарунком, донька Надії Григорівни взяла сороку, запросила хлопців зайти до кімнати, на що обидва в один голос відмовили: «Ні, ні, ми підемо»,— і сказала, що з сорокою все буде гаразд, хлопці можуть не хвилюватися, за кілька днів нехай приходять подивитися на свого птаха. Надія Григорівна буде гостям дуже рада.

— Ти прийдеш? — запитав Славко.

Не зовсім впевнено здвигнувши плечима, Стефко сказав:

— А я хіба знаю? Як буде охота, то прийду.

— Звичайно, приходь, зразу кажи, що це паша сорока,— і тебе впустять. До Надії Григорівни всі приходять, коли щось треба. Така вона, розумієш...

— То я вже піду,— не цікавлячись Славковою розповіддю, мовив Стефко.— Бувай собі здоров!

— Бувай! — відгукнувся Беркута.

Він чомусь подивився услід Стефкові, його несподіваний знайомий ішов якимось прихильці, заклавши руки в кишені, було в його постаті щось дуже незалежне й водночас невеселе,— а потому й собі рушив додому.

ЮЛЬКО ВДОМА

Юлько був невдоволений — не відповів Славкові як слід, коли той шарпнув його за рукав. Та ще й при Стефкові! Хоча Стефко — це всього лише Стефко, хто там на нього звертав би увагу. Однак не дуже приємно, коли бачать, як тебе шарпають і повчають, а ти тихенько йдеш геть. Але ж і бійку зчиняти годі було — земля слизька, Юлькові уявилось, які б вони були,— викачані в листі та в глині,— коли б так спробував дати чосу Славкові. І тому Юлько йшов додому набурмосений та похмурий.

Те, що жив він зі Стефком в одному будинку, аж ніяк не означало, що їхні дороги якимось перехрещувалися. Мама оберегала в дитинстві Юлька від Стефкових кулаків і «Не втручайся, Юльчику, не відбирай мамі здоров'я»,— казала вона тоді, коли Стефко бив когось іншого.

А коли обоє підросли, то якимось так уже повелося, що при зустрічах, трохи відсторонюючись, добре вихований Юлько вітався:

— Стефку, сервус, як ся маєш?

Стефко часом не відповідав, а часом, коли перебував у доброму гуморі, дарував кілька слів, що мали означати прихильне ставлення до Юлька, бо хоча Юлько — на думку самотійного Стефка, — виглядав пещеним мамієм, однак ніби й плохуютою не був. Та й, зрештою, причин до сварки не знаходилося.

Вдома:

— Щось сталося? Якась трапилася прикрість, Юльчику? — стривожено зазирала синові в очі мама.

Вона була у біленькому фартушку, такому білому, що Юлько завжди дивувався — як можна мати такий білий фартушок, порачуючись на кухні! Коли Юлько сам брався за якусь домашню роботу, він через п'ять хвилин скидався на сажотруса або на мірошника, в залежності від роботи.

— Нічого, мамцю, прошу не хвилюватися, — сказав Юлько, цілуєчи матір у щоку.

— Але ж я бачу, Юльчику: щось не так!

— Все так, — сказав він і вдавано веселим голосом запитав: — А що доброго сьогодні на підвечірок ти приготувала, мамцю? Так смачно пахне!

Мати зітхнула й сказала:

— А зараз побачиш. Мий руки і ходи їсти.

Юлько скинув черевики, перезувся у домашні капці — підлога була натерта до блиску й самому не хотілося залишати на паркеті сліди.

Миючи руки, хлопець мимохідь глянув у дзеркало, почеплене над умивальником. Побачив власне відображення і підморгнув раптом сам собі: «Ов-ва, знайшов ти, Юльку, причину для журби!» — і ніби справді потішив себе, і вже щиро веселим тоном повідомив:

— Я вже готовий, мамцю. Чи можна їсти?

— Так, так, — похапливо відповідає мати, несучи з кухні тарілку, на якій аж палахкотіла рум'яна смажена картопля з яєчною.

— А серветочку, мамцю? — ласкаво попросив Юлько і усміхнувся матері.

— Зараз, зараз, — сказала вона і легкою ходою вийшла з кімнати.

«Гарна моя мама,— провів її поглядом Юлько, наколовши на виделку хрумтячу картоплю,— дуже гарна моя мама. Я колись намалюю її портрет, слово честі».

— Дякую, мамцю,— знову всміхнувся Юлько.— Знаєш, ти в мене така гарна! Мамцю, а кава буде?

— Звичайно, Юльчику,— сказала мама і ще раз пішла на кухню.

По вечері Юлько вигідно простягся на канапі, заклав руки за голову. Обводив поглядом кімнату — звична і затишна; мама не дасть ніде порошині впасти; гарно добрані кольори: меблі, хідники на підлозі, квіти у вазі на столі — все створювало лагідний, мажорний акорд, де ніщо не вражає слуху. Тільки Юльків малюнок на стіні — чорна туш на сірому, аж темному, аркуші паперу — якось не в'язався з рештою тонів у кімнаті. Юлько просив маму не вішати малюнка на стіні, а мама, як завжди, переконувала:

— Не відбирай мамі приємності, Юльчику...

Малюнки Юлькові — то вже не були гривасті коні.

Зачарувало Юлька місто. Любив його якось дивно, не по-хлоп'ячому, і любив не стільки самий рух, барвистість людської течії, а скоріше затаєну думку, закам'янілість м'язів каріатид і атлантів, різкі переходи від сучасної архітектури до старовини. І пробував передати усе те чіткими чорними лініями на невибагливому тлі сірого паперу. Малюнок на стіні — столітній сторож-ліхтар на площі біля оперного театру. Пляма світла на тротуарі, перекреслена вузькою тінню. І більше ані штриха, лиш якийсь трохи сумний настрій угадувався за тим. Ліхтар дуже сподобався мамі, що ж, коли вона так хоче, нехай собі висить на стіні той ліхтар, Юлько не позбавлятиме маму приємності.

Колись хлопець показував свої малюнки тільки Беркуті,— дидацтво. Славко мало що тямить у тій справі,— а тепер нехай усі оглядають ліхтаря, бо Юлько має ще інші малюнки, котрих нікому не збирається показувати; своє місто на своїх малюнках, вони належать лише Юлькові, так йому хочеться, та й годі.

— Юльчику,— тихо нагадує мама,— а ти ж, здається, ще до книжок сьогодні не брався.

— Зараз, мамцю,— всміхається Юлько.— Ще собі трохи спочину.— Заплющує очі, тоді в темряві ходять такі червоні кола-дивовиди, як гриви коней, що він малював колись давніше. А ще

зажмурки можна побачити, що впіймало око мить перед тим, лиш кольори змінюються. Біле стає жовтим, червоне — чорним...

Юлько потер очі, аж повіки заболіли, скочив з канапи — таки справді треба братися до уроків. Коротенькі розділи в підручниках були зрозумілі, задачі розв'язувалися легко, з домашніми вправами значно менше клопоту, аніж з тими кольорами, що їх бачив заплученими очима. Або ж з тими розмовами, що їх починає Беркута, з тими його причіпками. Чого хоче від нього Славко Беркута? Колись готовий був за Юлька у вогонь і в воду скочити, тепер не бажає цього робити; не треба, не велика біда, але чого ж чіплятися? Юлько знову заплучив очі і став придивлятися до кольорів у густо-коричневій сліпій темряві.

Взимку вони якось грали в сніжки, до пізнього вечора мокли в липкому снігу, і десь там зосталась Юлькова шапка — чи то збили суперники, чи то сам загубив, вже й гра скінчилася, а Юлько з Славком шукали шапку, і врешті Славко віддав йому свою.

— Ти бери, бери, тобі кажуть! Я ніколи не простуджуюся, сам знаєш.

І пішов Юлько додому у Славковій шапці, була вона геть мокра, одне вухо майже обірвалось, та все ж рятувала од вітру й морозу. Одним словом, шапка...

А одного разу,— Юлько напевно знав, що так воно й було,— Беркута під час турніру програв йому партію в шахи, навмисне програв, аби Юлько став чемпіоном серед п'ятикласників.

Тепер спробуй запитати — «Чого ти чіпляєшся, Беркуто?» — обов'язково почуєш: «Не чіпляюсь, а маю рацію...» Та нехай там собі, Юлько все одно тої рації не визнає. Яка там рація? І в чому?

СТЕФКО ВДОМА

— Прийшов, заволоко? Де тинявся?

— Де хотів,— буркнув Стефко, шпурнувши у куток шайку.— А що, татуньо скучили за мною?

Старий Вус засміявся, мовби почув приємний жарт.

— Авжеж, скучив! По цигарки нікому піти. Твоя сестричка встромила носа в книжку і не хоче з місця зрушитися, хоч ти їй що!

— Я уроки роблю,— тоненьким світлим голосом пояснила Настка.— Та мені й не дадуть тих цигарок, я ж казала, тату, дітям не продають.

Стефко подивився на дівчинку, вона приставила до підвіконня стілець, вмостила на ньому колінами. Писати на високому підвіконні було страшенно незручно, але на столі — ще гірше. Стіл гойдався і ледве стояв у кутку: тато Вус ніяк не міг зібратися приладнати до столу четверту ногу.

— Нехай вчиться,— сказав Стефко.— Йдіть собі самі по цигарки, я не піду бо змерз і їсти хочеться.

— Ну й діточок мені Господь послав! — зітхнув старший Вус, але став натягати плащ, бо коли Стефко казав — ні, таки то вже було «ні».— Не стане жодне в помочі, лиш огризаяться. А що, як батько на старі літа розігнутися не годен буде?

— Йди, іди, тату! Нічого тобі не станеться! Висунься трохи на свіже повітря — засидівся, мохнатієш цілий вечір у хаті, аж місця менше стало!

Бо таки справді у цій маленькій кімнатці старший Вус був ніби зовсім не на місці. Широчезними, крутими плечима затуляв світло, що просякало крізь вікно, і здавалося, ось зараз як лиш крок ступить, переверне і триногий стіл, і саму кімнату. Настка при цьому виглядала ще дрібнішою, худенькою і зовсім непримітною, мов цвіркун у запічку.

Батько залишив за собою відчинені навстіж двері. Стефко замкнув їх, щось буркнувши під ніс, і запитав у сестри:

— Їсти є що?

— А он,— мовила Настка з-над книги,— на столі...

Стефко взяв склянку молока і вкрав байду хліба: тим досита понаїсися; однак хлопець охоче жував свіжий хліб, запиваючи його молоком. Дивився на сестру — і дівчина повернула, врешті, до брата вузьеньке личко з яскравими цяточками веснянок біля носа (мов їй хто бризнув на обличчя фарбою).

— Знову десь ходив, Стефко, книжки до рук не брав, учителька приходила, питала, де ти. Доки так будеш, Стефку? Прошу тебе, прошу, а ти все настаро... Учора з третьої квартири казали, що ти в них під дверима палив щось.

Хлопець мовчав. Допікає Настка, мов жигавка, коли б не Настка отак говорила, він би не стерпів: нікого то не обходить, чи робить він уроки, чи ні, сидить сиднем удома чи десь ходить. А Настки просто не слухає. Плеще язиком дівчисько — нехай собі плеще. На те воно і дівчисько, аби язиком плескати.

— Стефку,— вела своє Настка,— я піду в школу-інтернат. Не можу я тут більше.

Настка, видно, готова була розплакатися, але тільки кліпала очима; і раптом згадалася Стефкові ота птаха на мокрому листі — аж самому щось підступило до горла, і він закашлявся, мовби захлинувшись молоком.

— Я думаю, тобі також треба до інтернату. Марія Петрівна казала, що поговорить з тобою. Ходімо разом, Стефку, буде так гарно!

Перестав жувати хліб, обмірковуючи Настині слова. Не про те думав, що справді було б добре до інтернату, ні, уявив раптом цю кімнату без Настки, без її тоненького голосу («Знову десь ходив, Стефцю»), подумав, що ніхто йому не поставить молока та хліба на стіл, і зробиться ще тісніше в цій кімнаті, не буде загідника у їхніх сварках з батьком, бо ж Настка завжди намагалася їх мирити... Не мав Стефко до батька доброго серця, бо й від батька ніколи не було ані ласки, ані якої лакоминки, ані поради. І навіть коли батько повертався з роботи втомлений і зовсім тверезий, не шукала його долоня ані Настиної гладенько зачесаної голови, ані Стефкової пелехатої.

— То таки підеш, Настко? Ти не будеш тут жити?

Незвично тихий братів голос наполохав дівчину. Зиркнула ско-са, як Стефко, стулила до купи долоні:

— Коли ти по хочеш... Коли ти без мене тут бути не хочеш, то... то я, може, зостанусь, Стефку? Коли ти...

Вернувся до хлопця його їжакуватий погляд і насмішкуватий тон, сказав, мовби сердився на сестру:

— Ет, говори даремницю! З тобою чи без тебе — все одно! Йди собі куди хочеш, Настко.

— А ти сорочки не матимеш чистої! — Настка говорила, як доросла, її гострі плечі якось нервово рухалися під коричневою шкільною сукнею.— Ходімо разом до інтернату, Стефку!

— Ото мені дорадниця мудра знайшлася! — махнув рукою Стефко.— Ніби тобі не однаково...

Знав добре Стефко, що сестрі зовсім не байдуже, як він житиме, та так уже звик наперекір і іншим, і самому собі чинити. Настя зітхнула й знову схилилася над книжкою, а він узявся допивати своє молоко.

СЛАВКО ВДОМА

— Мамо, ти не будеш сердитися?

— А що трапилося?

— Ні, ти спершу скажи — не розсердишся?

Мама засміялася: це була синова хитрість ще з тих пір, як він навчився говорити й зрозумів, що є речі, за які мама може сердитись.

— Розповідай, розповідай, голубчику.

— Ти сказала — купи масла, а я побачив книжку. Про Африку, ти тільки подивись, мамо!

— Ну, що ж я з тобою зроблю? Візьми гроші і піди купи масла. Тільки постарайся не дивитись на книжки.

Славко повернувся з магазину. Налив собі й матері чаю, зіпер книжку на хлібницю. Читав:

«Ще в шкільні роки обриси Африки завжди нагадували мені знак запитання». Цілий світ Славкові здається знаком запитання. І коли хтось признається у такому відчутті, хлопець раптом спалахує радістю — якщо інший знаходить відповіді на запитання, то чому він не повинен вірити, що знайде їх? І далі — книжка:

«Я мріяв бути на Занзібарі і в Лагосі, в Каїрі і на руїнах Зімбабве, тому що вже тоді я був заворожений географічними словами і атмосферою...»

— Сину, ти знову читаєш при столі?

— Послухай, мамо: «На гладко відполірованих льодовиками скелях я бачив зображення носорогів і слонів, висічені первісними художниками».

— Як називається книжка? «Останні таємниці старої Африки»? Коли закінчиш, даси мені, Славку...

Допивши свій чай, мама вийшла з кухні, а Славко так і залишився сидіти з книжкою, забув і про чай, і про все на білім світі.

Ох, цей Славко! Мама глянула на годинник:

— Запізнишся на тренування, голубчику! Уже скоро сьома.

— Не може бути, мамо! Скажи точно, котра година?

— За шість хвилин сьома.

Славко схопився з-за столу:

— Ой мамо, ну чого ти раніше не сказала? Мамо, де моя синя спортивна форма? Ну, та, нова, ой, дякую! А де... Ні, не треба, я вже знайшов...

Залишається на столі книжка, на підлозі — старі кеди з діркою на підошві, чи одну пару протер на тренуваннях? Мама розмірковує, чи не час їх уже й викинути; складає книжку, поправляє шпаги, вставлені у високу дерев'яну підставку, мов які квіти у вазі. Тих шпаг безліч, і інструменту, і залізячок; тільки Славко й знає їм назву і може відшукати щось у безладді, мамо нічого не переставляє в нього на столі, коли син за кільканадцять хвилин до виходу з дому вирішує раптом щось відремонтувати. Він часто так — отямиться в останню хвилину, хоча можна було все заздалегідь зробити спокійно і без поспіху. Або ж вигадує таке, що не можна здійснити.

Вдома досі кепкували зі Славка, який рантом заповзявся був сконструювати машину для навчання під час сну, — магнітофон; записаний на плівку текст уроку; обертається диск: людина спить, а в пам'яті відкарбовується текст... Уся заковика була в тому, щоб додуматися, як би тому дискові обертатися цілонічно? До цього Славко так і не дійшов і лиш з одного радів, що не розповів хлопцям про свою ідею, бо й вони кепкували б потім...

Славка не було в кімнаті, а мама відчувала його присутність у тому безладді на столі. В покинутій недопитій склянці чаю. В книжках на полицях у шафі. У фотографіях підземних печер на стіні. Бачила його замислене, майже зовсім ще дитяче обличчя, — коли розв'язував задачі, куйовдив пасмо волосся над чолом, отак накрутить на палець кільце руського волосся, випне губи, про що думає? Цікаво, які думки снуються в синовій голові? Чи може він сам окреслити, висловити? Не завжди вистачав відваги запитати: «Над чим розмірковуєш, малий?»

Мама розглядає книжку, яку щойно читав Славко: «...завжди нагадувала мені знак запитання...»

Перегортає зошити, списані широким чітким почерком. Якись аркуші, розмальовані контурами відомих і невідомих континентів, на суперобкладинках підручників — назви книжок, скорочення і декілька разів: «Блакитні печери...», «Блакитні печери...».

Шпага. Книжка. Старі спортивні кеди на підлозі. Блакитні печери. Кільце русявого волосся на пальці. Висловлені й невисловлені сумніви. Думки невловимі й легкі або ж важкі не по-дитячому. «Мамо, а ти не будеш сердитися?»

Син.

ТЕАТРАЛЬНА ВИСТАВА

Театр увесь блакитний і урочистий — від розпису стелі і стін до оббивки крісел. Музи, легкі, як балерини, мчать кудись у вічному леті з вінками в рожевих руках. Мармурові амури під ложами нагадують пустотливих дітлахів, які вирвалися на волю від надто суворих опікунок.

За важкими складками завіси ховається щось надзвичайне, феєричне і гарне, сьомий «Б» на гальорці нетерпеливиться й хвилюється, чекаючи дива. На сцені повинна з'явитися Лілі — вона запросила клас на прем'єру «Щелкунчика», де має роль Маші маленької.

І сьомий «Б» аж притих у напруженні.

Спершу ніхто не впізнавав Лілі. Дівчинка на сцені анітрохи не скидалася на веселу, пустотливу й непосидючу Лілі Теслюк, від якої щомиті кожен міг сподіватися якоїсь каверзи чи просто дитячого вибрику. Світлі кучері спадали їй на плечі, і обличчя майже ховалося у тій повені волосся. Легка спідничка також здавалася тільки хвилею, і вся Лілі, тендітна, зграбна, гарненька — скоріше хмаринка, а не справжня дівчинка, і було боязко — ось видіння зникне, розтане і вже ніколи не повториться. Та коли сьомий «Б» врешті зрозумів, що оте диво на сцені — таки справді Лілі Теслюк, їхня Лілі, на гальорці зчинився галас, як у класі під час перерви. На гальорці тупотіли ногами й кричали:

— Лі-лі! Лі-лі!

А потім увесь зал — серйозні дяді й тьоті у вечірніх сукнях, молоді дівчата з пишними зачісками й старі дідусі у старомодних костюмах, і оркестранти із скрипками в руках, і навіть диригент — усі

аплодували Лілі, і не один повторював із захопленими дівчатками й хлопчиками з сьомого «Б»:

— Лі-лі! Лі-лі!

Вона вклонялась і дивилася вгору, і навіть помахала рукою своїм друзям,— у що мить вона була схожа знову на себе, звичайну, буденну, не завжди слухняну, але завжди веселу дівчинку; сьомий «Б» відчув, що успіх Лілі належить кожному з них і усім разом, бо хіба не в сьомому «Б» була Лілі Теслюк?

З гальорки закричали:

— Слава сьомому «Б»! Браво, Лілі!

В антракті дівчатка обнімали Лілі. Хлопці трохи насмішкувато чекали, поки скінчиться бурхливий прояв почуттів, і вони теж зможуть сказати, що їм сподобалась і вистава, і Лілі Теслюк на сцені.

Уперше в житті Лілі почувала себе страшенно ніяково від похвал. Вона виходила на сцену, немов ступала на підвіконня на шостому поверсі свого останнього в місті будинку. Було моторошно й радісно, і зовсім як з шестиповерхової висоти бачила зал, не розрізняючи окремих деталей, чула гомін — і не могла вловити жодного слова. Рятувала тільки музика — немов підхопила, підтримала, не дала дівчинці упасти; вона опам'яталась, відчула в собі силу і впевненість.

Однак в антракті, коли її обіймали і хвалили, було ніяково й сумно. Сьомий «Б» такий щирий, такий захоплений, такий розсміяний, а Лілі сумно. Зникла кудись і впевненість, і звична пустотливність, і захотілося ще раз опинитися на сцені, переконатися: це все було — і зал, і оплески, і легкість у рухах, і музика, яка підтримувала і несла, як хвиля, на самому гребені звуків...

Юлько стояв трохи осторонь. Не галасував і не пробував сказати Лілі все, що думав про її перший виступ на великій театральній сцені. Однак мав прибережений сюрприз — маленька бурштинова балерина, уся така поривчата й легка, як сама Лілі, лежала в Юльковій кишені, старанно й надійно запакована. Балерину Юлько хотів подарувати дівчинці після вистави і тепер весь час торкався подарунка рукою: чи часом не загубив?

— Чілдрен,— сказала Лілі, уважно приглядаючись до кожного,— ви мене хвалите, бо я з сьомого «Б»?

Сьомий «Б» обурився. Образився. Ні, сьомий «Б» щирий і чесний, справді-таки Лілі молодець, слово честі, так воно і є, навіть, якби вона була просто чужа й незнайома дівчинка, вони б подавали їй отакий величезний букет (сьомий «Б» також мав сюрприз — отакий величезний букет).

— Ох, діти,— зітхнула Лілі, усе ще сумніваючись,— добре, якщо ви кажете правду. А... послухайте... де Беркута? Він що — не прийшов?

— У нього прикидка перед республіканськими змаганнями.

— Він просив, щоб ми тобі не казали, що його нема, він повинен прийти перед самим кінцем вистави.

— Ти не ображайся, він дуже хотів прийти.

— Авжеж, хотів? Хіба спортсмени цікавляться балетом? — скептично скривився Юлько.— Дуже йому потрібен балет!

— Навіщо ти так, Юльку? — запитала Лілі.— Ти ж неправду кажеш.

І до Лілі знову повернувся незвичний, трохи незрозумілий смуток — так буває завжди, коли сумніваєшся у чомусь. І знову захотілося на сцену, де її підтримувала музика.

СКАЖИ, ХТО ТВІЙ УЧЕнь...

У глибині душі Славкові хотілося бути схожим на свого тренера. З того самого моменту, коли він уперше побачив у спортивному залі шпажистів, хлопчик очей не зводив з високого, стрункого спортсмена. Невимушені рухи, швидкість, несподіваний укол,— здавалося, що перемогу здобути йому зовсім нічого не коштує. А потім, коли вже всі порозходилися, коли вже видно було (без маски), що в спортсмена веселе, сірооке обличчя,— Славко не рушив зі свого місця біля порога, аж поки спортсмен не відчув на собі його упертого погляду.

— Сподобався бій? — запитав він, підійшовши до Славка.

— Дуже.

— А ти також фехтувальник?

— Ні.

— То, може, хочеш стати фехтувальником?

— Хочу.

— Хм...— сказав спортсмен.— У мене група повністю укомплектована. І тренування ми давно розпочали... Однак знаєш що? Однак приходить. Тричі на тиждень — понеділок, середа, п'ятниця. О сьомій годині, по запізнюйся, гаразд?

Було це так несподівано, як у казці «Сезам, відчинися». Хлопець навіть не міг отямитися — невже його вчитиме цей симпатичний юнак, який щойно без усякого напруження і без видимих зусиль завоював звання чемпіона республіки? Невже це правда?

Славко прийшов. Прийшов — і знову став при порозі, несміливий і чужий у великому спортивному залі.

Жовті ребра шведської стінки. М'які «мішені», куди наполегливо, раз по раз, втикали свої шпаги майбутні Славкові друзі. А ось Андрій Степанович, його тренер. Коли він зайшов до спортзалу, то всі ніби стали меншати на зріст і вужчати у плечах. А як він узяв до рук шпагу, то вже очей не можна було відірвати.

І почалася наполеглива наука. Кортіло надіти маску і взяти до рук шпагу. Урок, однак, виглядав інакше. Урок почався з розмови про шпагу.

— Поглянь,— ось ручка. А це гарда. Твій захист, долоню від уколу оберігає... Ось тут, на кінці,— пондаре. І не думай, що шпага — іграшка. Це зброя. Як гвинтівка для солдата. Ти повинен її знати, як власну долоню,— тільки тоді вона не підведе тебе. Ти повинен уміти не тільки володіти нею в бою, а й полагодити, коли у тім буде потреба. І не підсовуй нікому зашивати рукавицю чи прати костюм. Це твій обов'язок, розумієш?

Часто згадувався Славкові перший урок. Він був ніби випробуванням для хлопця, якому раптом стало трохи нудно. «Ну, все зрозуміло, шпагу треба знати, але я хочу стати на доріжку: випад, так, ще, укол — є! Оце інша річ! А латати костюм — нехай вчать у кравецькій майстерні...» І все-таки він знову прийшов. Андрій Степанович кивнув йому — він був у масці, але Славкові здалося, що тренер усміхається до нього, і вже без нехоті узявся до мізерної на пеший погляд вправи: «Стань у стойку. Так. Ні, нижче. Пружніше ноги. Ліву руку вільніше. В такій позиції пройди до кінця залу. Потім назад. Так, ще раз, ще раз, ще».

Якось чув, що тренер говорив одному із старших спортсменів:

— Покажи мені своїх учнів — і я скажу тобі, хто ти.

З якихось півроку тренувань про Беркуту говорили, що він най-здібніший учень Андрія Степановича...

Похапцем одягав Славко тренувальний костюм. Мабуть, уперше за весь час він хотів, щоб тренування скінчилося скоріше. Зараз на сцену виходить Лілі, і сьомий «Б» сидить на гальорці, і тільки його, Славка Беркути, нема у залі. Ех, коли б не прикидка перед змаганням, то можна було б попередити Андрія Степановича, не прийти, він би зрозумів, звичайно, але ж сьогодні вирішується питання, хто з львів'ян поїде на юнацькі змагання до Харкова.

Андрій Степанович покликав Славка:

— Розімнися трохи перед боєм. І не хвилюйся. Ти в добрій формі, можеш мені повірити. Так... Захищайся!

Спокійно-веселий, як завжди, голос тренера примусив зосередитися.

— О-ля! Гей! Гей!

Задзвеніли клинки, шпаги схрестилися, на мить завмерли, як живі, розумні істоти, немов розмірковували, де ж у суперника слабке, незахищене місце,— і — о-ля! Славкова шпага, аж блиснувши, ковзнула вниз до ноги Андрія Степановича. Є! Укол — блимнула червона сигнальна лампочка.

— Молодець! Дуже добре! Перейди в наступ. М'якше тримай шпагу, не напружуй плече. Що з тобою, Беркута, чому ти хвилюєшся? Так, добре.

Знову схрестилися шпаги, тонко задзвеніли, і Славко усміхався радісно — не так легко завдати укол Андрієві Степановичу. Тренер ніколи не піддається заради того, щоб потішити слабшого суперника,— виграшу не буде, аж поки учень, як рівний, не переможе свого вчителя.

ПІСЛЯ ВИСТАВИ

(Очима Славка Беркути)

Останній, вирішальний бій я тоді виграв з рахунком 4:5. Сила вся як пропала. Кожен мускул був натомлений. Мене усі вітали, а я чимскоріш роздягався, хотів утекти в душову, бо було вже зовсім пізно. Я так поспішав, що навіть не встиг зрадіти з того, що поїду на змагання до Харкова.

— Відпочивай, післязавтра можеш прийти тільки подивитись на тренування,— сказав Андрій Степанович.— Ти в добрій формі, Беркута, тільки май на увазі — нерви треба тримати, як поводи доброго коня, бо можна зірватись. Ну, відпочивай. Потім ще поговоримо.

Андрій Степанович, мабуть, помітив, що я весь час позираю на годинник. Годинник у нас великий, стрілки видно здалеку. Андрій Степанович відпустив мене, але хлопці нічого не розуміли, вони весь час говорили, давали поради,— тільки даремно все це було, я ані слова з їхніх порад не зняв. Швиденько вмився у душовій і так хапався, натягаючи сорочку, що навіть забув її вивернути. Коли я був малий, мама жартувала: «Не вивернеш сорочку, будеш того дня битий».

Жарти жартами, а перед прикидкою я б повірив у прикмету, тепер — то вже ні, а перед прикидкою або перед змаганням стаєш забобонним, аж потім смішно в самого себе: боїшся, аби й кіт дороги не перебіг.

Сорочку я таки вивернув, позапихав усе в «бандуру»,— це ми так називаємо великий брезентовий футляр, куди складаємо все спортивне знаряддя і шпагу,— і зайцем вискочив на вулицю. Трамвай довів мене до центру, коли годинник показував пів на одинадцяту. «Бандура» заважала страшенно, я вже впав, що не встигну, запізнюсь, і все-таки чомусь біг, ніби від того, чи добіжу, чи ні, залежало щось дуже важливе.

Далі все діялось, як у театрі пантоміми,— там слів не треба, там усе ясно і без слів, жестів вистачить, щоб зрозуміти усе до решти.

Добігши до театру, я побачив, що з тих великих бічних дверей, звідки звичайно виходять артисти, вийшла на вулицю Лілі з мамою і батьком. І з високим хлопцем,— я його упізнав одразу. Це був Юлько. Лілі щось говорила,— я не чув, а тільки бачив, як вона розводила руками, спинялася щомиті, вони йшли й далі всі разом, і Юлько слухав, що говорила Лілі,— він схилявся трохи, щоб краще почути її слова.

Може, треба було побігти за ними? Пояснити, чому я не міг прийти на виставу і запитати, як Лілі вдалася роль, і похвалитися навіть, що поїду на змагання до Харкова? Але я не побіг за ними слідом, а стояв і дивився, як вони віддаляються, і раптом відчув,

що страшенно втомлений, ще більше, ніж у спортзалі. М'язи не напиналися струнами — було так, ніби я цілісінький день пролежав на сонці; схотілося пити, і я вже не знав, що краще,— виграти бій і поїхати до Харкова чи подивитися, як Лілі Теслюк танцює на великій театральній сцені.

Звичайно, Лілі тепер образиться. Весь клас прийшов, один Славко Беркута не з'явився, мовби йому нецікаво.

Бігти за ними тепер уже зовсім не було сенсу, надто далеко вони відійшли, та ще й Юлько там, буде потім щось говорити...

Треба було наступного дня пояснити Лілі, чому я запізнився. Треба було, звичайно. Але як я мав це зробити? Коли б хоч Лілі сама запитала, якось би пояснив, а вона не питала. Я навіть думав: може, Лілі й не помітила, що я не дивився виставу, нащо ж тоді ні сіло ні впало вискакувати: «Вибач мені, Лілі».

І все ж краще було сказати, бо скільки бачу відтоді Лілі, стільки й відчуваю: ось зараз або почервонію, або відвернусь. Вона собі посміхається і жартує, їй хоч би що — їй справді, мабуть, зовсім байдуже, а мені весь час так, ніби я страшенно винен, ніби я брехун. Погано усе так вийшло, весь час тепер думаю про цю історію. Уявляю собі, як Лілі виходить на сцену (у класі про це всі потім говорили), мені здається, що вона була схожа на фею, яка колись приснилася мені, давно-давно. Уся в білому, висока, і чорне волосся на плечах. У Лілі волосся світле, тільки очі чорні. Є така пісенька «Чорні очка, як терен», але мені здається, що коли Лілі виходила на сцену, то була вона вся в білому, із чорним волоссям. Я знаю, що це не так, а от привиджується. Добре, що скоро поїдемо до Харкова, там ніколи буде про дурниці думати. Хоч би вже скоріше до Харкова. Здається, ми літаком полетимо. Добре, якщо літаком.

ПОКИ ЛІТАК ЛЕТИТЬ ДО ХАРКОВА

Вітер, як завжди, видирав землю з-під ніг на льотному полі. І коли Славко побачив Лілі, йому раптом здалося, що вихор може зірвати дівчинку і підняти вгору — така крихітна вона була на бетонованому просторі, де стояли, випроставши крила, величезні літаки.

— Що ти тут робиш, Лілі? — сказав Славко.

— А, це ти, Беркута? Привіт! Ми з татом зібралися на літаку над містом піднятись. Цікаво, яке воно згори...

Вітер шматував слова, Лілі відгортала з обличчя пасма волосся, воно було світле-світле. Дівчина анітрохи не нагадувала Славкову фею зі сну. Він раптом злякався, що хтось, може підслухати оті його дурні думки, і таки почервонів. І відразу почав терти щоку долонею, аби Лілі нічого не за примітила.

— А ти що робиш, Беркута?

— Летимо на змагання, до Харкова! — показав на «бандуру» хлопець.

— Беркута! Де ти там пропав? Ходи скоріш! — кликали Славка товариші.

— Ну, я побіг! До побачення, Лілі!

— Щасливої дороги! — побажала дівчинка і помахала Славкові рукою, і йому знову стало прикро, що він не розповів, як поспішав тоді до театру.

Хлопці сіли в літак, мовби щодень користувалися тільки цим видом транспорту. Гордо й категорично відмовились од кисленьких цукерок, запропонованих стюардесою. Спортсменам не потрібні кислі цукерки. Порозкладали руки на підлокітниках і дивилися униз, на хмари і на землю, як першовідкривачі, як єдині на світі пасажери великого літака. І страшенно пишалися власного відвагою і удавали, що повітряні ями — дрібниця, навіть не вибоїнка на тротуарі.

А поки вони летять, і в них трохи наморочиться голова від уявлених подвигів і реальних повітряних ям, на землі відбувається безліч найрізноманітніших подій.

Стефко Вус, приміром, сидить удома. Голодний, самотній і сердитий. Настка перейшла-таки у школу-інтернат, хлопцеві сумно, усе байдуже, не хочеться навіть взуватися і йти по хліб. Тато ще вранці кудись подався — та нехай би собі йшов неворотом, Стефко навіть не жалкуватиме. Лежить Стефко і розмірковує, — може, покинути все на світі: і халупу, де кожен кут остогид, і школу, і навіть місто — та й податися кудись геть?

Бо чіпляються усі до Стефка, кроку не дають ступити: отой чижик-староста намалював на Стефка карикатуру в газеті — сидить

Стефко за партою, другий рік у п'ятому класі сидить, і вуса в нього довгі, аж по пояс, вирости.

— Вусатий Стефко Вус,— реготали усі, аж заходилися.

І чирик радів із своєї дотепності.

— Ясно,— сказав йому Стефко.— Ходи, поговоримо, чирику?

І поговорили. Малий кров утирав із носа, але вчительці не скаржився. Нехай би зважився!

А ще студенти на практику до школи прийшли. Один слідком за Стефком ходить, як прив'язаний, та все щось повчає, пояснює, аж нудьга душу застилає. Нащо Стефкові ті повчання?

Покинув би все!

Попід вікнами засвистів Грицько Лопух, біс його зна, яке в нього справжнє прізвище, Лопух та й Лопух. Стефко не відгукнувся — нехай собі забирається куди хоче, не треба Стефкові ані Лопуха, ані когось іншого.

Заирнув у шибку горобець, покрутився, пострибав горі-долу, мовби хотів розважити хлопця. Колись Настка зсипала на підвіконня хлібні крихти — ласували горобці на дарничку. Настка тоді казала, як баба Олена: «Прийшов їдець на готовий хлібець»,— і сміялася тоненько й весело... Стефко вкрадці підійшов до вікна, горобець скосовито глипнув на хлопця. І раптом сорока згадалася, що вони її тоді з тим хлопцем, Юльковим приятелем, віднесли до старої вчительки. Цікаво, чи загоїлося крило в неї?

Відхилив Стефко вікно, а птаха навіткача, пурхнула й зникла.

Потягнувся, роззирнувся — ох, може, годі в пустій холодній кімнаті сидіти? І взявся Стефко натягати на ноги черевики — заболочені, хтозна, чи коли й чищені.

Біля брами напіткнувся на Юлька.

— Сервус, Стефку, як ся маєш?

— Та так, не згірше,— сказав Стефко і зиркнув на Юлькові нові черевики. Вони блищали, як люстерко, і Юлько ступав обережно та гордовито. Він пішов праворуч, а Стефко — ліворуч. Йшов собі вулицею, заклавши руки до кишень пальта, і на обличчі його була написана зневага до цілого світу, а до Юлькових черевиків чи не найбільша. Хоч, правду кажучи, йому хотілося мати блискучі нові черевики. Тільки така розкіш не входила до найближчих планів Стефкового татуса.

Стефко Вус вирішив піти подивитися, чи загоїлося крило в со-роки. Він ступав поволі, а тим часом Юлько Ващук устиг купити газету, щоб подивитися, які кінофільми йдуть у місті. Він купив газету, розгорнув її, переглянув заголовки. Раптом спинився, ніби спіткнувся, і сірі рядочки застрибали йому перед очима, наче їх хто смикав. Що побачив Юлько в газеті? Чому стрибали у нього перед очима сірі рядочки? Про це Юлько не хотів би казати нікому на цілому світі, коли б міг — зібрав би всі газети в місті, щоб ніхто не прочитав того, що прочитав він.

Написав Юльків тато невеличку книжку про Львів. Юлько читав ту книжку, і пишався нею, і любив її, а в тій книжці — говорилося у газеті — було безліч думок, яких тато не сам дійшов. Скористався чужим, як злодій користується чужим годинником чи чужими грішми, списав думки і факти зі старих журналів, що виходили колись у Львові. А хтось інший упіймав тата на крадіжці і розповів про те цілому місту, цілому світові, перелічив прізвища людей, думками яких скористався тато, і говорив про це холодним, злим тоном.

Нікого не хотів бачити тої миті Юлько Ващук і боявся, аби хто його не помітив, аби не кинув зневажливо: «Ага, це він, син того Ващука...» І не хотів Юлько Ващук зватися Юльком Ващуком, і не хотів, аби перед ним громадилося високими сірими стінами те місто, яке він так любив, вулицями якого ходив із батьком. Нічого не хотів Юлько, бо перед ним ніби раптом впало оте погане Кобольдове дзеркало із прочитаної в дитинстві казки — і весь світ виглядав гидким, спотвореним і чужим, і Юлько, не сперечаючись, повірив, що таким він і є.

Удома в Юлька дзеленькотів телефон — Лілі хотіла розповісти, як виглядало місто з літака. Однак трубки ніхто не піднімав. Лілі чула тільки довгі, густі гудки, порахувала до тринадцяти — поклала трубку. Їй було шкода, що вона не може розповісти Юлькові про те, як гарно виглядає місто з літака.

Стефко Вус намагався віднайти браму, куди вони заходили зі Славком. Та брама була вузенька, чорна, на вуличці, що тягнулася попри парк угору, хлопець будь-що хотів знайти цю браму.

Юлько йшов наоманці, не впізнаючи нічого довкола, ніби потрапив раптом до чужого міста.

Лілі знову підняла телефонну трубку.

Літак із учасниками змагання приземлився на бетонованій доріжці в Харкові. Фехтувальники сіли у великий автобус і поїхали до готелю, де мали жити цілих чотири дні, поки триватимуть змагання. Їм це було вперше — така далека подорож літаком і такі змагання, але вони трималися здорово, навіть рапіристи, які чомусь найбільше хвилювалися перед вильотом.

— Третій поверх. Ваші номери — сто п'ятнадцятий, сто шістнадцятий.

Хлопці одержали ключі. Їх усіх трохи млоїло після перельоту. Попереду чекали спортивні бої з дуже серйозними й сильними суперниками. Але львівські хлопчики намагалися поводитися так, ніби вже виграли всі бої і везли додому кубок.

Зрештою, їх суперники жили в тому ж готелі і трималися так само бадьоро. Ну, а як було насправді, що почував кожен з них — знав тільки кожен зокрема.

КУКУЛИКУ МІЙ ГАРНИЙ...

Сорока блиснула хитрим оком, широко розкрила дзьоба: «Кха!» — і, перелетівши через усю кімнату, сіла Стефкові на плече. І це зламало Стефкову їжакуватість.

— Впізнала? — здивувався і засміявся, своїм звичаєм показавши усі гарні, великі зуби.

Надія Григорівна — дрібненька, ніби якась кругла, тепла, з малими, як у дитини, руками і добрим, тремливим голосом.

— Мабуть, впізнала,— погодилася вона з Стефком.— Або ж просто ти славний хлопчик. Вона до лихого не піде, тільки стане отак при нозі, дзьоба розкрив, крила розчепирить і все кхакає.

Стефко хмикнув. Одне дивина — сорока впізнала, а друге, ще дивніше,— нібито він славний хлопчик! Ну й ну!

Кімнатка була маленька, не набагато більша від тієї, де жив Стефко з батьком, та виглядала вона зовсім інакше. У шафах книжок стільки, що й не полічити. Меблі ніби хто сам із жовтого живого дерева вистругав — скоріш сільські, ніж міські,— і широкий м'який тапчан із скрипучими пружинами. Скрип сподобався хлопчикові, і він раз по раз вовтузився на тапчані, аби пружини заскрипіли.

А потім його запросили до гарячого борщу. Стефко спершу відмовлявся, а коли смачний дух заповнив кімнату і червоний борщ забілили сметаною, хлопець раптом відчув, що йому аж слина підступає до уст і в животі болить — так їсти хочеться, і не втримався, таки сів до столу. Надія Григорівна розповідала про сороку, Стефко їв і сміявся, бо дуже вже кумедною виявилася знайдена в парку птаха! Назвали її Кавкою. Вона збирала усякі корки, гудзики, кісточки, брязкальця і носила на переховок під подушку до Надії Григорівни. А то сідала їй простісінько на голову і зазірала в обличчя — бавитися запрошувала.

— А в мене кіт Бурко є. Чорний, як заслінка від печі. Він весною у мандри йде, а коли вже студінь починається, то вертає. Пошкребе лапою двері, мовби ніколи ніде й не блукав, і просто до своєї миски...

Наївшись задвоє, Стефко зігрівся, відтеплів увесь, і навіть погляд його вже не був такий колючий. Стара вчителька охоче слухала про Бурка і запитала, звідки хлопець знає про заслінки від печі. І тоді Стефко розповів про бабу Олену, про холодний потік і співучу липу. Чомусь пригадав, як посеред осені вили вітри, немов дикі пси, що заблудилися межі горами, а взимку баба Олена казала, поглядаючи на глибокі сніги: «Морози сеї зими будуть люті, десь вовки чи не запливуть до нашої сторони...» Уявляв тоді Стефко сірі вовчі спini, що пливли снігами, як туго зв'язаний пліт. Однак у місті це було таке далеке, що хлопцеві анітрохи не ставало бійно, можна було згадувати навіть напотемки.

А за вікном уже справді сутеніло: пізня осінь, день ставав усе коротшим («На курячу стопу меншає», — казала баба Олена). Надія Григорівна не була схожа на бабу Олену, тільки голос мала такий же тремтливий. Оповідала про птахів, що перебували у неї, про школу, яка-то вона була давніш, коли вчителька лиш починала свою роботу. Згадала одного учня, хтозна-коли його вчила, давно, ні, де там, Стефка не було й на світі, але той учень схожий чимось на Стефка, і тому вона згадала. Отакий же пелехатий і зуби білі, йшла тоді війна. Та ні, Стефку, то не ця, а перша світова, і забрали того хлопчину в армію, і прислав хлопець листа з фронту. Майже до словечка пам'ятала учителька того листа.

...Стрілянина люта. Стояли в лісі. І побачив той хлопець білку, маленьку — язичок полум'я, не більша. Вискочив з окопу,

не зважав на те, що товариші гукали, називаючи божевільним, ухопив білочку — вона далася до рук, не пручалась,— заховав у пазуху. Відчував, як б'ється поруч з його серцем інше — таке маленьке, крихітне, і тепліше йому було серед вітру й осені. І не такими страшними здавались кулі. «Чи задоволені ви з мене, дорога вчителько?» — запитав у листі той хлопчина, і побачила вчителька його маленьким, бистрим, погляд з-під пелехів. Для учительки учні завжди дітьми зостаються. Так-то воно, Стефку... А ти чи не спати захотів, голубе?

«А мене баба кукуликом кликала»,— хотів похвалитися Стефко, але стулив губи, соромився таке говорити, і погляд поколючішав: — Не хочу я спати. Я вже геть піду.

Кавка знову глянула на хлопця круглим оком — зацікавилася рухом у кімнаті, бо сама вже була втихомирилася, не літала туди-сюди, не смикала Стефка за чубок, не дзьобала його черевиків.

Шкода було йти з теплої хати. Одягаючись, засував руки в рукава. Шапку все ніяк не міг знайти на вішалці.

«Мене баба кукуликом кликала».

Учителька не приспішувала. Приглядалась, як Стефко одягається, і все немов чекала чогось, і Стефко чекав. Однак нічого не трапилось, учителька мовчала, і тоді він сам відважився:

— Я ще до вас прийду. На сороку подивитися.

Ніби не питав, а просто так собі сказав, знаючи, що йому не відмовлять, і таки вгадав, бо Надія Григорівна ще більше ніби потепліла. Погладила Стефка по шорсткій голові, подумала, що треба б голову як слід вимити, сказала:

— То добре, що прийдеш. Я буду дуже рада. Коли хочеш — заходь. Чуєш?

— Я прийду.

І ще згадав:

— А як ви сороці крило лікували — наживо чи замертвляли?

— Не замертвляла,— чомусь усміхнулася Надія Григорівна.— Там тільки вивих був, усе зразу на місце стало.

Тепер таки треба було прощатися. Не мав про що питати.

— Я вже йду,— зітхнув Стефко.— До побачення... «Баба мене кукуликом кликала».

ЧОМУ ТИ ТАК ЗРОБИВ, ТАТУ?

Місто на пагорбах. Нерухоме, як глибокий потік,— у вузьких вулицях, де пішохід ледве може розминутися з автомобілем. А он там сутінки розступаються, ширшають, наливаються галасом і гуркотом, блиском широких вітрин і вікон впереміж із високими брамами. Прохідні двори, залиті асфальтом і заставлені зеленими лавками — самотніми, без дерев. Двори — колодязі з довжелезними переходами балконів і вугластими тінями, які ніколи не гинуть. Залишені нароствір майданчики біля нових будинків.

Місто Юлько ніяк не міг відділити од батька: батько відкрив йому місто.

«Мовчи, сину, я говорю сам до себе...»

Навіщо ти так зробив, тату?

Голуби сірими, ситими, як у котів, спинами обліпили піддашшя. Голубів Юлько не любив, були вони якісь ліниві, байдужі, мовби їх ніщо на світі не обходило, опріч крихт, підкинутих дітьми.

Довга стіна чорних дерев. Яскрава пляма якоїсь афіші. Зелено-червоний кіоск на розі — квіти у вазонах, білі хризантеми, їх обтинають під корінець, коли хто не бажає купувати з вазоном, і тоді біла хмарка пливе в густому натовпі.

Завтра всі знатимуть. Завтра всі говоритимуть: «Он Юлько Ващук, це його батько...»

«Не ходи, Юльчику, в двір, не бався з тими хлопчиками, ти інший, сину, вони не з твого кола...»

Юлько бачив себе у колі — мовби відділений од решти, розумніший, кращий, здібний. «Он Юлько Вашук — то його тато!»

Добре б завтра прокинутися раптом кимось іншим — не Юльком Ващуком, ні, ким завгодно, аби не Ващуком. Звичайним, буденним. Встати, вмитись, щось буркнути матері, коли вона попросить купити хліба, грюкнути дверима і вийти на вулицю — також звичайну, буденну,— і бути байдужим до каменів, до форми вікон, до кольору дахів. До дзвону трамвайних рейок. До голосів у натовпі. Прокинутись, приміром, Стефком Вусом. Безтурботним, розбишакуватим, без думок і без фантазій; ким завгодно, аби не Ващуком...

Вимовляв своє прізвище подумки, пошепки, майже вголос, і воно здавалося неприємним, чужим, воно не мало нічого спільного з

ним самим, ніби жило собі окремо. Чому ж він має відповідати — завтра і ще потім не раз, напевно: «Це твій батько, так?»

Чому він мусить — за тата?

«Ходи, покажу тобі диво, сину!»

Вони потрапили в завулок, де не буває сонця ані зранку, ані пополудні. Надійшла саме призахідна година, десь там на широкій вулиці сонце котилося дахами широких будинків, а сюди впав лиш відблиск — на дроти. Червленим золотом лилися над сірою вулицею тролейбусні дроти і здригались, ніби от-от розіллється, впаде на землю важкими, незвінкими краплями золото.

Ващук. Юлько Ващук. То це твій тато?

Ні. Не мій. То хтось інший. Не мій тато. Він ніколи ніякої книги не писав. Та кажу ж вам, не він. Дайте мені спокій, я ж сказав. І взагалі, що вас те обходить? Мій тато — не мій; Ващук я — не Ващук? Дайте мені спокій.

Був би ти хлопцем, я б знав, тату, що казати, і як розмовляти з тобою? Удавати, ніби нічого не трапилось? Можна й удавати.

«З мене Ріхтера не буде...»

«Звичайно, не буде. Байдиги плетеш. Не буде. Але яке це має значення?»

«Ходи, я покажу тобі диво...»

«Чи хто прийде на поклін до моїх будинків, як ми приходимо на старе місто?»

«Мовчи, сину, то я сам до себе...»

«Коли людина не певна, що її праця зостанеться надовго, то чи варто взагалі братися за ту працю?»

«Мовчи, сину, то я сам до себе...»

Ти самого себе одурював, тату? Сам до себе...

Навіщо ти так зробив, слухай, ти можеш сказати, навіщо ти так зробив?

То твій тато, Юльку, та признайся, то ж твій тато!

Неправда. Дурниці. Хіба ви не бачите — я не маю часу розмовляти з вами. Дайте мені спокій, я ж вас просив уже, здається. Якщо мій тато користується чужими думками, то запитайте в нього, навіщо він так робить, а я не маю найменшого відношення до всієї цієї історії.

Яке мені діло до цього? Ну й що з того, що я Вашук? Що з того, скажіть, будь ласка?

А вдома? Як удома?

Мама:

— Трапилось щось, синку? Якась прикрість, Юльчику?

— Ні, мамцю, нічого. (Ніби ти, мамо, не знаєш сама, що трапилось!)

— То гарно, Юльчику, може, хочеш вечеряти?

Тато:

«Ходи, я покажу тобі диво...»

Ні, тату, дякую, я маю робити уроки. (Невже ти не розумієш, що дива не буде? Що тролейбусні дроти тепер не виглядатимуть золотими? Осінь надворі, тату. Так, так, осінь...)

Зрештою, може, це й не так важко: удавати. Всі троє удаватимуть.

Всі троє удаватимуть (ніби нічого не трапилось).

Чому ж ти так зробив, тату? Ти тоді не думав, що я існую на світі?

«Мовчи, сину, то я сам до себе...»

ДИСКУСІЯ ЗА ПАРТОЮ

— Привіт чемпіону!

— Кубок твій?

Сьомий «Б» вірив у спортивну зірку Славка Беркути. Сьомий «Б» вважав, що має право на зустріч з переможцем, але клас спіткало розчарування — кубка не було. Команда виступила добре. Львівські шпажисти зайняли друге місце, і в командних Беркута не програв жодного бою. Зате в особистих змаганнях завоював тільки четверте місце.

Андрій Степанович не дорікав.. Тільки хлопці махнули рукою: «Ну от, а ми на тебе надіялись! Ех ти!»

— Давай проаналізуємо,— сказав Андрій Степанович.— Що вийшло? Поки було напруження волі, ти весь зібрався, вивчав суперника — і вигравав. Коли тобі раптом здалося, ніби успіх забезпечений і без боротьби, ти розм'як і розслабився — твою слабкість миттю відчули. І ось маєш замість першого чи другого — тільки четверте місце.

Славко розумів свою помилку. Так, правильно все запримітив Андрій Степанович. Бої з найсильнішими спортсменами виграв блискуче, а тим, хто був десь у кінці і навіть не сподівався виграти, — та ще й у Беркуті! — тим Славко ганебно програв. Він собі подумав:

«Ну, що з ними битися? Не бій, а так, розминка».

Та коли раптом отямився, було вже пізно. Рахунку виправити не міг. А пізніше настрої зіпсувався зовсім, він скис; розвеза, от розвеза! Скис — і програв ще двічі!

Найприкріше було, що перший день змагань пройшов чудово. Фотокореспондент схопив на плівку цікавий момент бою, і хлопець, сам себе не впізнаючи, розглядав сіру фотографію в газеті.

Хороший то день був. Ходили по місту, їли морозиво, хоч був приморозок, все одно їли морозиво і купили торт — справжній палац із солодкого крему і ще чогось дуже смачного: чи то горіхів, чи то шоколаду.

«Палац» купили на честь Славкового дня народження. Повідомляючи про результати першого дня, так і сказали: «Одному з учасників змагань, Ярославу Беркуті, сьогодні сповнилося чотирнадцять років, і свій день народження він добре відсвяткував, вигравши усі бої».

Найголовніший, звичайно, був подарунок Андрія Степановича. Він дав Славкові чудову шпагу, новеньку шпагу з дзвінком, як струпа, клинком і блискучою гардою. Ручка її лежала в долоні зручно, мов прикипала, і шпага здавалася продовженням руки, напрочуд необхідним продовженням руки.

Славко від задоволення почервонів і навіть забув подякувати.

— Ну, Беркута, з такою шпагою не виграти першість — просто ганьба! — не приховуючи заздрості, казали хлопці. Вони й не сумнівалися, що він виграє.

Маєш тобі, виграв! Вгадали, ворожильники!

Звичайно, ті, хто зайняв дванадцяте чи навіть десяте, могли тільки мріяти про четверте, але Славко повинен був мати перше! Перше, а не четверте, тільки перше!

Показати в класі газету з фотографією? Ні, це не мало жодного сенсу. Враження не справило б зовсім, бо фотографія тепер була скоріше докором, аніж радістю.

Важко було переступати поріг класу і визнавати, що не привіз кубка. Навіть значка не привіз, бо за четверте місце й того не давали. І зовсім уже неприємно було чути насмішкуватий голос Юлька:

— Ай-ай-ай, а ми тут приготували урочисті промови на привітання олімпійця.

Юлько готував промови?! Може, він ще й переживав через Славкову невдачу? Ну-ну!

— Ти повторюй ту промову щовечора, може, для іншого випадку згодиться!

— Тихо! Юпітер гнівається!

Шпагу, подаровану Андрієм Степановичем, Славко заховав і вирішив не брати до рук доти, доки сам не відчує, що має на це право. Дав собі слово: через рік увійти до збірної республіки, самому собі поклявся і надумав не порушувати клятву, хоч би чого це йому коштувало.

— Тільки ж гляди, про науку не забувай,— сказала мама.— Ти завжди з крайності в крайність впадаєш, не можеш рівно.

— Я ж не паровоз, щоб рівно, як по рейках. Я людина,— глибокодумно зауважив Славко.

Мама пожартувала:

— Ти в мене стаєш філософом.

Син не відповів — він думав про щось, зосереджено зівши брови.

— Про що ти думаєш, синку?

— А так, мамо, ні про що,— сказав він, і мама раптом із сумом подумала, що тепер вона знає про Славка трохи менше, ніж тоді, коли той навіть говорити не вмів. Тоді було значно простіше. А ось тепер: «Ні про що, мамо».

— Мамо, знаєш, я тепер ще й легкою атлетикою займаюсь. Треба — для загального розвитку!

— А чи не краще тобі для загального розвитку до уроків узятись? — раптом обурилася мама.— От я скажу тренерові, що спорт на тебе погано впливає.

— Ой, мамочко, не кажи Андрію Степановичу! — засміявся Славко, обхопив маму за плечі і закрутився з нею по кімнаті.

— Чекай, чекай, ти мені зачіску зіпсуєш? — сказала мама. А сама подумала, що Славко миттю знаходить спосіб врятуватися від її справедливого гніву.

Так, від маминого гніву можна було врятуватись. А от від власної зраненої гордості і від кепкувань — хай і не злих — порятунку не знайдеш. Хіба ж поясниш, у чому справа? Спорт — це спорт. Програв — значить, програв. І нема для тебе жодного виправдання. Люди часом 'з переломом руки беруть участь у змаганнях. Одного разу дівчинка-ковзанярка на льоду танцювала, рука в гіпсі, а вийшла на друге місце. Тут уже, мабуть, починається отой вимір максимального навантаження.

І Славко малював на уроці ніким не відкриті материки, обмірковуючи, як збільшити навантаження. Однак способи на це самі собою не вигадувалися. Їх, мабуть, треба відкривати, як материки. Як Північний полюс. Як істину про те, що Земля обертається довкола Сонця. Колись за це відкриття заплатили життям. А чим треба заплатити, щоб пізнати розмір власних сил і можливостей? Адже від цього залежать і відкриття.

«Стаєш філософом», — повторила б мама.

Малював Славко материки, а поруч сидів Юлько Ващук. Сидів за однією партою, переписував з дошки одну й ту ж задачу. Писав чорнилом із спільної, на. двох, невиливайки. Тепер би Славко не списав у нього відповіді. Коли б у задачі було два розв'язання, Славко вибрав би не те, котрим скористався Юлько. Та чомусь не міг би признатися відверто Юлькові, що не може прийняти його таким, як він є.

Чому ж ти не кажеш нічого вголос, Славко Беркута?

Може, тому, що колись сам дуже хотів сісти за одну парту з Юльком Ващуком, найкращим учнем у класі, який так розв'язував задачі, як ти по деревах лазив? Який прочитав стільки книжок, скільки ти забив м'ячів у старий паркан, що правив за футбольні ворота. Ти так хотів сидіти з Юльком, що, — аж сором згадати, розвеза, та й годі, — заплакав, бо вчителька сказала, що сидіти вам разом ніяк не можна: Юлько високий, а ти Котигорошком був тоді, Славку Беркута.

Боїшся, Юлько тебе не зрозуміє? Не зумієш пояснити, чого ти хочеш!

Учора він був тобі другом, Славко Беркута. Як же це виглядати-ме, коли сьогодні ти скажеш раптом, що тобі чимось не до вподоби Юлько Ващук? І не зможеш як слід пояснити, чим же таки не до вподоби?

Хіба те, що Юлько сміється, штовхаючи ногою сороку з перебитим крилом, може бути причиною нехоті до нього?

Розберись у своїх симпатіях, Беркута. Хоч у правилах для учнів і не сказано, що треба любити усіх однокласників, однак спробуй зрозуміти самого себе і свого друга. Може, розібратися в симпатіях і антипатіях — це також визначити міру максимального навантаження?

Цікаво, а яке максимальне навантаження може витримати Юлько Ващук?

— Слухай, Юльку, яке максимальне навантаження ти можеш витримати?

— Що?

— Я питаю, яке максимальне навантаження ти можеш витримати?

— Я не машина. І взагалі, не маю наміру вступати з тобою в дискусії на уроці.

— Дискусії! Ну, чому б тобі не сказати — суперечки?

— Знову ти чіпляєшся до слів. Скажи чесно, чого ти від мене хочеш? Ти, може...

Варвара Трохимівна, учителька математики, постукала олівцем по столу:

— Беркута! Ващук! Я до вас звертаюся чи не до вас? Втретє прошу припинити розмову, а ви ніби й не чуєте.

Славко насупився. Юлько пояснив:

— Пробачте, ми справді не чули.

БИТИСЯ ІЗ БЕЗЗБРОЙНИМ

(Розповідає Славко Беркута)

Спочатку я вирішив, що мені привиділося. Скинув маску, знову глянув на вхідні двері — ні, таки правда: на порозі залу стояли Юлько і Лілі. Давно Юлько не приходив на мої тренування, я навіть не міг би згадати, коли це було останній раз.

Я підійшов до них:

— Подивитися хочете?

— Так,— сказала Лілі.— Ти ще не збираєшся додому?

— Ні, тільки недавно почали. Сідайте он там! — показав я лаву, де сам любив сидіти, коли дивився, як інші працюють. Раніше Юлько теж не раз там сидів. Цікаво, чого це він вирішив прийти?

Вони сіли. Я вернувся на доріжку. І раптом відчув, що страшенно хвилююсь. Костюм аж наче став тісний і заважав рухатись. Уперше подумав, чи гарно виглядаю? Чи не здається дикою і смішною фігура людини у такому незвичному одязі?

Чому вони прийшли? Просто так чи не просто так? Червона лампочка підморгнула — є укол! Я навіть не помітив, як це трапилось. Видно, працювати можна механічно. Як читати вірша напам'ять, не думаючи, що означають окремі слова.

Краще не поглядати в той бік, де вони сидять, бо можна й не спостерегти небезпеки, у фехтуванні все відбувається блискавично.

Коли бій закінчили я підійшов до них знову. Маску вже не скидав — лоб мокрий, не хотілось, аби Юлько бачив, як я втомився.

— Лілі мене сюди привела,— сказав Юлько, ніби вгадав мої думки.— Не лихопомна, забула, що ти не прийшов на прем'єру.

Добре, що на мені зараз маска. За маскою нічого не видно.

— Я не міг. У мене була прикидка перед змаганням.

— А я думав, що спортсмени не ходять до театру.

Я, мов дурник, повторював:

— Слово честі, не міг, це було дуже відповідальне змагання. І тоді якраз вирішували, хто має їхати.

— Міг би й не їхати,— сказав Юлько,— все одно кубка не привіз.

— Не твоя турбота,— відрізав я.— Привіз чи не привіз — тобі хіба не все одно!

— Не треба, хлопчики,— попросила Ділі, вона поглядала якимось ніби злякано.— Юльку, пе треба, ми ж прийшли подивитися.

Коли б хто здогадався мене покликати, все було б інакше. Нічого, може б, не трапилось. Однак ніхто мене не покликав, тоді я сам сказав:

— Ну гаразд, треба працювати.

— Працювати?, — тепер уже Юлько вчепився за моє слово, як я чіплявся за його.— Ніколи б не подумав, що розмахувати в'язальними спицями зветься роботою!

— Чого ти такий, Юльку? — сказала Ділі.

— Уяви собі, зветься!

— По-моєму, робота — головою думати, а тут голова ні при чому. Вистачить пари довгих ніг.

— Ти впевнений? Хотів би я побачити, чи вистачить тобі твоїх довгих ніг.

— Спробуймо! Я доведу тобі, що ти даремно пропадаєш тут цілими вечорами. За один вечір я...

— Лови шпагу!

— Хлопці! Ну, що ви, хлопці! Не треба! — просила Лілі.

— Нічого, ти побачиш — я виглядатиму не гірше від нього, — сказав Юлько, скидаючи пальто.

— Бери маску. Дивись, ось випад. Стань так! Далі, далі, ногу, ліву по...

— Навіщо мені твої пояснення? Я не раз чув і бачив, як тебе тут учили. Досить і того.

Юлько витягнув уперед руку зі шпагою. Хлопці поскидали маски, з'юрмилися навколо нас. Вони сміялись, жартували, давали Юлькові поради, ніхто нічого не розумів ще. А Юлько справді досить швидко затямив перші рухи і зробив непоганий випад, я навіть здивувався.

— Бачиш! — засміявся він. — Бачиш, треба просто мати удачу, тоді все в руки само йде.

Що? То Юлькові має все в руки йти? В руки, он як! Тільки задумав — і журавель з-під хмари також до Юлькових рук?

Дуже легко було загнати Юлька в кут. Я наступав і наступав, а він відходив далі. Він, певно, не розумів, що я спочатку тільки бавився, а тепер справді бився, зо зла бився. Мені хотілося, щоб він не сміявся, не похвалявся, не говорив, ніби все йде в руки само, без жодних зусиль. Я не думав тоді, не розмірковував, що битися з Юльком — просто нечесно, все одно, що з беззбройним, він же ніколи шпаги не тримав досі, я мусив йому довести, що сильніший за нього і маю в чомусь рацію, а в чому, тоді ще не міг би пояснити.

Ударив щосили своєю шпагою об Юлькову. Мій клинок не витримав удару, розламався навпіл, я не встиг нічого зробити, — мабуть, так шофер не встигає часом загальмувати, — і мій поламаний клинок наштовхнувся на Юлькове незахищене стегно. Скрикнувши,

Юлько випустив із рук зброю і вхопився за ногу. Все, що відбувалося далі, я пригадую мов крізь сон. Пляма крові на Юлькових штанах. Лікар, мовчанка хлопців, злякане обличчя Лілі.

Вуха мені мовби ватою хто заткав: усе шуміло, голоси долинали здалік, приглушені й незнайомі. Так буває, коли їдеш у поїзді і чуєш розмову з сусіднього купе. Та одну фразу я почув зовсім виразно:

— Покажи мені своїх учнів, і я скажу тобі, хто ти!

Вимовлено це було трохи глузливо, говорив хтось із тренерів, Андрій Степанович потер долонею чоло, і знову той же голос додав:

— Розпустив ти їх, Андрію Степановичу. А тепер маєш кашу.

Я тоді кинувся геть із залу, втиснувся у куток біля одержних шаф, щоб нічого не бачити і не чути. У коридор вийшов Андрій Степанович. Запалив цигарку, покрутив у пальцях почорнілого сірника.

— Ви... ви мене тепер відрахуєте?

— Це ти! — Андрій Степанович дивився на мене так, немов я, Славко Беркута, ніколи не був його найкращим учнем.— Навіщо ти вчинив це побоїще? Та ще й заховався після всього. Чого завгодно міг я сподіватися, але щоб Славко Беркута заховався?

Краще б він звелів мені віддати шпагу і ніколи не приходити сюди, у цей зал, краще б він не казав: «Славко Беркута заховався».

Легко говорити про максимальне навантаження, коли все добре. Коли нікому нічого не завинив — тоді, звичайно, можна дивитись кожному просто в очі. А тут — ледве трапилося таке, за що треба відповідати,— я заховався. Як Комарин?

ЛІЛІ НЕ ХОЧЕ УДАВАТИ

— Обурливо! Недопустимо! Кого виховує наша школа? Спортсмени, врешті, обов'язково кінчають хуліганством! Вони собі дозволяють більше, ніж інші. Ось до чого призводить культ фізичної сили!

Юлько лежав у ліжку. Стегно йому охайно перев'язали. Рана виявилась не така вже й серйозна. Якщо правду казати — рани не

було, а тільки глибока подряпина. Гірше було те, що в Юлька погано згорталася кров.

Батько палив сигарету за сигаретою і збуджено ходив по кімнаті. Його звичайно гладенько зачесане волосся сьогодні було трохи в неладі, якесь ніби пухнасте,— тато вимив голову, він був дуже домашній у своєму вільному пуловері і без звичного галстука. Юлько любив, коли тато був отакий домашній, простий. Тільки то було раніше. Давно. Тиждень чи два тому.

— Одним словом, цього так не можна залишити. Збори, догана — все, аж до виключення зі школи! Хуліганів треба вчити. Як ти міг приятелювати з хуліганом?

Юлько заплющив очі: не бачити б виразу батькового обличчя. Коли слухаєш самі слова, то можна повірити, а коли дивитися на батька, то раптом починають з'являтися думки: «А тато справді такий обурений чи удає?» Говорить, що Славко хуліган, а насправді думав собі зовсім про інше. І тільки механічно вимовляє слова, які належить вимовляти в такому випадку.

— Не хуліган він, тату! І нікуди ти не йди. І нічого не кажи ніде. Ти нічого не знаєш і не розумієш. Що там поясниш?

— Юлю, яким тоном ти розмовляєш з батьком?

— Мовчи, тату, це я сам до себе...

Заплющені Юлькові повіки здригнулися. Затиснув уста. Звелася вгору ліва брова.

Чи можна зневажати інших, коли твій тато, твій власний батько користується чужими думками?

А що, коли запитати: чіїми думками ти користувався зараз, тату?

— Он як, ти сам до себе... Ну, гаразд, гаразд. Заспокойся. Поговоримо потім, коли почуватимеш себе краще. Я особисто схильний розцінювати це як хуліганство.

Розцінювати як хуліганство. Вдатися в дискусію. Чи не міг би ти, Юльку, говорити, як усі люди: спе-ре-чатися? З ким? Про що? Вони всі троє удають, он уже скільки днів удають. Як довго це ще триватиме?

— Вибач, тату, я хочу спати. Вибач, тату.

— Може, він вип'є чашку гарячого бульйону? — тихо запитала мама, входячи в кімнату як завжди легко, майже безшумно.

Вона схилилась над Юльком, поправила ковдру, погладила прохолодною рукою синове чоло. А ти теж удаєш, мамо? Хоч би ти не удавала, мамцю, гарна моя мамо, я твій портрет намалюю, колись намалюю. А може, не намалюю. Не вмітиму. Можна і далі удавати: приємно, коли тебе жаліють; він, Юлько, покривджений; його жаліють. Славко Беркута — хуліган і повинен відповісти за свій вчинок. Біль у стегні? О, страшенно болять стегно, неймовірно болять.

Хлопець заплющив очі, повернувся до стіни, пробурмотів сонним голосом:

— Дякую, не треба бульйону, мамцю, я трохи посплю. Добре?

Наступного дня після уроків прийшли дівчата й хлопці з сьомого «Б». І Лілі. Соромливо потопталися біля порога, аж поки Юлькова мама не повторила кілька разів:

— Заходьте, прошу, заходьте!

Вони зайшли, обережно сіли на стільцях — на самий краєчок — виклали перед Юльком на ліжку безліч пакунків і згортків.

— Болять? — випитала Лілі, і Юлькові раптом захотілося стати щонайменше героєм, пораненим у важкій кровопролитній битві.

— Не має значення,— мовив Юлько.

— Бачиш, Юльку, от... Я так думаю... Ти сам винен. Ти перший почав. Якби не почав, усього цього не трапилося б...

— Он як! — мовив Юлько і силувано посміхнувся.— Ти справді так думаєш?

— Справді.

Ага, то ти не хочеш удавати, Лілі? Юлько Ващун — покривджений, Славко Беркута — хуліган. Ти не хочеш удавати, Лілі?

ДВА ПО ДВА — ЧОТИРИ

(З точки зору Славка Беркути)

Знаю, що винен. Хіба можна розв'язувати суперечки, раничи товариша шпагою? Ні, я не навмисне це зробив, і однак мені здається, що навмисне. Юльків тато ходив до Андрія Степановича і до школи приходив, викликали моїх батьків, було всього — і Антон Дмитрович зі мною говорив, і директор, і тато.

Тато запитав, як Андрій Степанович: навіщо бився з хлопцем, який ніколи не тримав шпаги в руках? Тим більше, хлопець

той — мій приятель. Врешті погодилися, що трапився прикрий випадок, ніхто й не припускав, аби Славко Беркута міг навмисне поранити свого друга. Лиш я один знаю, що це не зовсім випадково, власне, я справді не навмисне поранив Юлька, але ж таки хотів, щоб він відчув, зрозумів, побачив — не все йде в руки, що тільки хочеш, не все так легко й просто.

Юлько вже в школі. Сидить поряд. Мовчить. Жодного слова не говорить, як закрижанів. Три дні мовчить. Та й навіщо говорити — він усе сказав тоді, коли я до нього приходив додому.

...Мама купила мандарини:

— Ти повинен піти. Що? Як тобі не соромно! Ти скалічив товариша, а тепер не можеш відвідати його? Та хоч би для, того щоб попросити вибачення у Юлька і його матері. Ти що, просто маленький боягуз, сину? Віднеси мандарини. Я пригадую, він їх дуже любить. То ти йдеш, Сипу?

— Ну добре, піду... Але без мандаринів!

Нічого не сказала мені Юлькова мама. Тільки — «Добрий вечір». Та й то якось так тихо, ніби сама до себе, а не до мене. І Юлько спершу нічого не казав. Тільки отак своїм звичаєм губи скривив. Я також мовчав. Мама радила вибачення просити. А як? «Прости мені, Юльку, я не хотів». Або: «Дуже було боляче, Юльку? Прости, я не хотів».

Потім Юлько підвівся, він був зовсім блідий і схуд страшенно: обличчя збоку, як ніж для розрізання паперу, такий гострий у Юлька став ніс і підборіддя, навіть губи потоншали. Я думав: «Погано, коли це через мене такий став Юлько, через оту дурну подряпину. Я ж його справді не хотів калічити».

— Беркута, навіщо прийшов? — запитав Юлько.— Жаліти мене прийшов? То мені цього не треба. Чи каятися прийшов? Не сміши мене, Беркута. Слухай, я тобі зараз щось скажу. Я знаю, чого ти до мене чіпляєшся? Ти ж мені просто заздриш, Беркута. Розумієш, ти мені заздриш — от і вся заковика...

— Не вигадуй Юльку, чого б я мав заздрити?

— Я не вигадую, це правда. Ти тому й за спелеологію взявся, що заздриш. І фехтуванням тому займаєшся. Ти нічого не розумієш, Беркута... У тебе все добре, все просто, ти думаєш — два по

два — чотири, і ніяких сумнівів, хіба ж неправду я кажу? Добре тобі, у тебе все гаразд...

Багато що говорив Юлько. Про те, що всі довкола — звичайні, а йому, Юлькові, хочеться тільки незвичайного, бо він і є якраз та людина, якій доступне усе складне. Бо ми всі думаємо однаково, а він про кожну річ на світі має свою думку. Свою власну думку.

І коли Юлько так говорив, я зрозумів, чого від нього хотів. Зрозумів, що хотів йому довести. Але я зовсім не заздри́в, слово честі, навіть поняття не маю, як це — заздрити. Завжди в таких випадках, коли треба все пояснити і розставити на місце, як шахові фігури перед початком гри, зі мною щось діється: не можу говорити або ж замість того, що думаю, свергочу які-небудь дурниці. Гальмується щось у мені, чи як це називається?

І того разу так трапилося. Сказав Юлькові:

— Не кричи, не треба, твоя мати подумає, що ми сваримося.

Дурницю я сказав, мені ж тоді однаково було, подумає Юлькова мама, що ми сваримося, чи не подумає. Але я сказав саме так.

— А хіба не правда: ми ж таки сваримося. Бо ти такий... Усе в тебе добре. І просто, все в тебе в порядку, ніколи ніяких неприємностей, ти завжди знаєш, що тобі робити, Славку...

Неправда, Юльку, неправда, я не знаю, що робити і як чинити. От замість того, щоб спробувати зрозуміти — і тебе і себе — шпагою орудував, нічого в мене простого не буває; ні в кого просто не буває.

Знову я не сказав у голос того, що думав. Я мовчав. Розмірковував навіть, може, запитати у Юлька про мандарини — любить він їх чи не любить. Мені всі мої слова про важливе здавалися смішними й нерозумними. Навіщо я прийшов до Юлька? Знав же, що не треба йти. Але мама сказала: «Ти маленький боягуз, сину». Тому й пішов.

— У тебе завжди все легко, завжди в тебе два по два — чотири, тобі добре, я тебе бачити не можу. Я тебе просто не можу бачити, йди собі геть, чуєш?

Юлько вже одного разу дивився так на мене. Коли це було? Горіла свічка, і стояли густі тіні, Юлько показував мені своїх коней. Я щось сказав,— не пам'ятаю, що саме,— і Юлько тоді так точнісінько дивився, як зараз.

— До побачення,— мовив я.— Бувай здоровий.

Знову говорились не ті, непотрібні слова. Я хотів зрозуміти Юлька: чому він такий, може, щось трапилось у нього, щось, окрім наших суперечок і цієї подряпини на стегні?

Долілиць лежав Юлько, заховавши обличчя в подушку, коли я виходив, а тепер він сидить поруч і мовчить; і я згадую, що він ось так у подушку заривався обличчям, і мені сумно й недобре стає, ніби я програв кілька боїв підряд.

«Два по два — чотири, це істина для всіх,— думав Юлько.— Два по два — чотири, це надто просто. Два по два — п'ять, складніше. У таке не повіриш навіть, і це для мене, бо я розуміюся на таких речах»,— думає Юлько.

Так ти думаєш, Юльку?

ТОДІ БУЛА П'ЯТНИЦЯ

Школа гула, перешіптувалася, розкривала широко очі.

Суд? Будуть судити Славка Беркуту? Хто буде судити? Десятикласники? І двоє з восьмого? А сьомий «Б» відмовився? Їм тепер знизять оцінки за поведінку, бо вони збунтувались і всім класом пішли з виховної години. Оце-то так!

Ставились до події по-різному. Одні з посиленням інтересом: аякже, страшенно цікаво — суд! Інші дивувалися: «Беркута хороший хлопець, що він міг зробити? За що його судитимуть?» Ще інші випитували: «А хто такий Славко Беркута?» І скрадались на зирці — хлопець відчував на собі зацікавлені, осудливі, співчутливі погляди. Можна було гукнути з відчаю:

— Ну, так, це я, я, я — Славко Беркута! А чого вам треба? Ну, ось я! Дивіться, коли вам це так цікаво!

А можна було просто взяти й піти геть, геть із цієї осоружної школи, а вона ж була колись,— де там колись, усього кілька днів тому,— була своєю, рідною школою, куди хотілося приходити, де стіни навіть були звичайні, такі світло-зелені з білим, а тепер просто гидко дивитися на ці стіни.

Розміри Славкової провини зростали від перерви до перерви.

— Що він зробив?

— Кажуть, поранив шпагою товариша, Юлька Ващука.

— Та ні, це було раніше! А потім він напився з якоюсь компанією, гуляв по місту і бешкетував.

— Вітрину розбив, це правда?

— Яка там вітрина! У нього знайшли ножа!

Славкові про це все невідомо. Він тільки знає, що буде суд, і вже зараз, напередодні, відчуває себе приреченим на смерть.

Коли прийшов цей лист, Беркуту викликали до директора. Директор весь час повторював:

— От бачиш, ти навіть не заперечуєш! Така пляма на нашій школі! Негідник! Спершу поранив товариша. І гадаєш, коли вибачили, то можна що завгодно тепер чинити? Честь школи тобі не дорога, можеш забиратися геть!

Потім директор трохи заспокоївся, викликав Варвару Трохимівну і звелів прочитати листа в класі.

«Учень вашої школи Ярослав Беркута був затриманий членом народної дружини о 21 годині 23 листопада цього року. Він пиячив у під'їзді з кількома іншими підлітками...»

Вдруге Славко зовсім байдуже слухав того листа. Ніби і не його звинувачували.

23 листопада? То була п'ятниця. Звичайно у п'ятницю о дев'ятій кінчається тренування. Але Славко перестав ходити на тренування. З того самого дня, як трапилася та історія з Юльком Вашуком. Обминав навіть вулицю, де був спортзал.

Збирав удома «бандуру», не маючи відваги сказати, що не ходить на тренування. Збирав «бандуру» і рушав кудись із дому. Повернувшись, ковтав чай із цитриною і без апетиту гриз сухарики. Просто щастям для хлопця стали мамине тривале відрядження і татові дальні рейси, з яких той повертався дуже втомлений і не дуже спостережливий.

Так-так, тоді була п'ятниця, і він удав, ніби йде на тренування, і ніхто на світі не міг би підтвердити, що він того вечора не пив якогось вина у темному підворітті з темними типами. Він і сам не міг би нічого довести.

А сьомий «Б» збунтувався. Перша почала Лілі, а потім усі сперечалися, кричали і обурювались, категорично відмовлялись бути суддями і взагалі протестували проти суду. І всі взяли портфелі й пішли зі школи одразу після дзвоника — не залишились після

уроків, коли Варвара Трохимівна збиралася пояснити їм, як повинен проходити суд і як має поводитися сьомий «Б».

Сьомий «Б» збунтувався. Директор приписав це поганому впливу Славка Беркути. Насправді ж Беркута до бунту не спричинився, а з останнього уроку то й взагалі пішов. Думав: «А що, коли зовсім не повертатися уже? Отаборитись, приміром, у печері, і жити, як доісторична істота, нічого не бачити, крім сталагмітів і кажанів». Думав і все одно, як звичайно, приходив до школи, сідав за парту, відсунувшись аж на самий краєчок, щоб не торкатися часом Юльового плеча,— тепер, коли обоє виросли і Славко анітрохи не скидався на Котигорошка, парту стала затісна. Хлопцеві здавалося, ніби він потрапив у клас випадково, і справді треба встати й піти геть, але не відважувався й картав себе за слабкодушність.

Силкувався згадати, що він усе-таки робив тієї п'ятниці? Тинявся парком, де кольорове світло ліхтарів підсвічувало чорні стовбури дерев і замерзлі калюжі? Сидів у бібліотеці, здавши здивованій гардеробниці свою «бандуру», гортав без усякого інтересу строкаті сторінки якогось журналу? Їздив тролейбусом з одного кінця міста в другий, а потім знову назад? Але ж ні, здається, того вечора він зустрівся врешті з Андрієм Степановичем, майже біля самої своєї брами зустрівся, і зразу шпигонула думка: «А коли б мама чи тато довідалися, що я не ходжу на тренування?» Аж ніби в горлі щось застрягло і годі було ковтнути повітря від такої думки. Хотілося повернутись — і навітікача уздовж вулиці.

Андрій Степанович сказав:

— Добре, що зустрілись. Я до тебе йду.

— Добрий вечір,— мовив хлопець.

— Як справи, Беркута? — запитав Андрій Степанович.

— Та так, нічого. Зима вже. Сніг випав...

— Сніг? Справді, сніг випав, ти спостережливий хлопець,— усміхнувся не дуже весело Андрій Степанович.— Але ти розумієш — я не це мав на увазі. Чому на тренування не з'являєшся?

Ремінець від «бандури» врізався Славкові в плече, ніби шпага обернулася на доброго дробовика. Андрій Степанович дивився на «бандуру», питав, чому. Славко не ходить на тренування,— звичайно, він здогадався, що хлопець говорить удома неправду. Хоч крізь землю провалився,— аж тепер зрозумів Славко, що часом справді хочеться провалитися крізь землю.

— Ходімо, побродимо по сніжку,— запропонував раптом Андрій Степанович, бо таки, мабуть, помітив Славкове зніяковіння.

Хлопець глянув знішка на Андрія Степановича і побачив, що той не сердиться, навіть ніби сам трохи ніяковіє, і вперше усвідомив, що тренер не надто вже й старший від нього самого, сім-вісім років різниці, як старший брат. Старший брат, якому все можна сказати, ні з чим не криючись, нічого не затаючи, такого не можна дури-ти, бо то ніби самого себе дуриш. Збиваючись, затинаючись і гублячи слова, почав пояснювати Андрію Степановичу — про себе, про Юлька Ващука, про той випадок у спортзалі, і як він, Славко, просто не міг прийти у зал і глянути у вічі Андрію Степановичу, і як думав, що Андрій Степанович не захоче з ним навіть розмовляти, не те що тренувати.

Рука Андрія Степановича лежала на Славковому плечі, тренер слухав свого учня, не перепиняючи й словом, «бандура» вже не здавалася такою важкою, стукалося по тоненькому снігу на тротуарі легко й приємно; гарно ставало хлопцеві, бо вже не треба буде ходити містом позахильцях, уникаючи всіх довкола,— навіть мами і батька,— не треба нікому говорити неправду, бо Андрій Степанович ніби мовчки погоджувався прийняти й на себе Славкову біду, розумів усе, що говорив йому хлопець.

— І тому я не приходив, не міг...— сказав Славко.

Андрій Степанович не картав, не дорікав. Якщо молодший ні з чим не криється, старший не повинен дорікати.

— Ви... ви колись казали — підступності немає місця у справжньому, великому спорті. Нечистими руками шпагу не втримаєш.

Славко несамохітно глянув на свою руку, звичайна хлоп'яча рука, широка долоня з міцними пальцями, з м'яким рухом у зап'ясті — рука, звикла уже до шпаги. Чорнильна плямка на середньому пальці. Ручка погана.

— Правда. Казав. І завжди казатиму,— погодився тренер.— Слухай, тобі, мабуть, додому час, хвилюватимуться там, правда? Так, мало не забув попередити, тренування починається о шостій, після нас будуть працювати рапіристи. Тож не запізнюйся, будь ласка. Ми на тебе чекаємо, Беркута!

...Чи не було це тієї п'ятниці? Саме тієї!

Може, попросити Андрія Степановича: «Скажіть їм, скажіть, що не стояв я з хлопчиками у підворітті, не п'ю взагалі ніякого вина.

Спортсмени не повинні пити ніколи, ви самі нам це пояснювали, Андрію Степановичу, то скажіть же всім, що це якийсь дурний жарт, це якийсь злий жарт,— непорозуміння, неправда. Однак ні, не говоріть нічого. Може, не того вечора відбувалася розмова. Не говоріть нічого, коли вони не вірять, не розуміють, то не говоріть нічого. Не треба оборонців, не треба доказів...» Невже всі справді вірять, що він, Славко Беркута, дрібненький хуліган? Невже вони думають, що він отак знікчемнів? Та ні, не може цього бути — вони ж підходили до нього, говорили, розпитували, але всі просили: «Скажи, Беркута, що це неправда». А йому хотілось, аби сьомий «Б» ствердив: «Ми знаємо, що це неправда, ми тобі віримо». Хотів, аби вони так сказали, а не питали, не вимагали підтвердження.

Славко сидів за своєю партою і три звичайних дні — кожен, як споконвіку, тривалістю у двадцять чотири години — здавалися довгими, важкими, мов перехід у горах в тридцятиградусну спеку.

НАПЕРЕДОДНІ

О дванадцятій годині дня:

Обурений Антон Дмитрович переконував Варвару Трохимівну:

— Ви цього не зробите! Ви просто не повинні так робити!

Учитель не вірив, не міг повірити, що Славко Беркута з ватагою хлопчаків ховався від людських очей, щоб випити з пляшки ковток вина. Просто якесь непорозуміння, треба спершу все з'ясувати, а потім уже влаштовувати суд, якщо виявиться потреба. Антон Дмитрович щойно повернувся з наради членів Географічного товариства, і ось тобі новина!

Звівши вгору брови-рисочки, Варвара Трохимівна дивувалась:

— Я вас не розумію. Ви берете під захист хулігана?

— Хулігана? Який же Беркута хуліган? Ви ж класний керівник сьомого «Б», ви краще від інших повинні знати своїх учнів. Навіть коли б і трапилося щось подібне, то ж треба було спершу з самим хлопцем поговорити, нехай би пояснив!

Варвара Трохимівна уже образилась:

— Невже ви гадаєте, що з ним не говорили? Він просто мовчить і не заперечує своєї вини. Та коли дитина не винна, вона знаходить тисячу доказів, щоб виправдатись, а в Беркути просто нема таких доказів.

— Варваро Трохимівно, послухайте, а не припускаєте ви інше — хлопець, може, занадто амбітний, щоб виправдовуватись?

— Що ви пропонуєте врешті-решт? Попускати? Вибачати? Один раз вибачили — і ось наслідок! Не минуло й двох тижнів, а хлопчисько знову вступив у школу! Та ще й яку! Ганьба для всієї школи. Пляма на педагогах! Якщо ми не покараємо його, то в місті говоритимуть, ніби наша школа — розсадник хуліганства, і ми потураємо малолітнім п'яничкам.

Забувши про тактовність, Антон Дмитрович гучно грюкнув двома учительською, відсторонив сторопілого первачка і швидко пройшов сходами вгору, до директора.

Директор, як і Варвара Трохимівна, розводив руками і дивувався:

— Не розумію вас, Антоне Дмитровичу... Ви збираєтеся стати на захист хулігана?

— Беркута не хуліган. Хіба можна чіпляти до хлопця образливе слово, навіть не спробувавши все як слід зрозуміти? Та навіть коли й трапилося те,— я не вірю, але припустимо,— то чи слід влаштовувати дитячий суд над дорослою людиною? Поставте себе на місце батьків Беркути. Вони — розумні, порядні люди. І раптом тринадцятирічний хлопчак звертається до них з такими словами: «Ви погано виховали свого сина!» Це ж комедія! Такі вистави псують стосунки дітей і батьків, розбещують школярів.

Аргументи Антона Дмитровича здавались, мабуть, директорові необґрунтованими і наївними, бо він доводив своє — спокійно, розважливо, ніби йшлося про придбання для школи наочного приладдя, а не про долю учня:

— У нашій школі не траплялося нічого подібного. Коли раптом у здоровому, дружному колективі з'явилося хворобливе явище, його слід ліквідувати. Товариські суди практикувалися у багатьох школах, і це давало добрі наслідки. Не розумію, чого ви заперечуєте проти думки вчительського колективу. Зрештою, ми б виглядали смішно, якби відмовились од свого рішення.

Дивлячись, як директор байдуже переставляє на столі чорнильницю, прес-пап'є, як охайно протирає підставку до календаря якимось папірцем, Антон Дмитрович намагався стримати роздратування й гнів, пробував заспокоїтись і собі.

— Думаю, що коли б я був у ці дні в школі, до такого рішення не дійшло б. Дозволяти дітям бавитись у дорослих і чинити суд над старшими, вартими всілякої поваги людьми,— це ж не тільки антипедагогічно, це навіть страшно. Так можна травмувати дитину. Беркута вже навіть зараз не схожий на себе. Ви бачили, які в нього очі? Холодні, злі, і в той же час по-дитячому ображені.

— У школі надто багато дітей, я просто не встиг приглянутися до кольору їхніх очей,— знизав плечима директор.

— Я йому кажу, що розповідав про Блакитні печери на цій нараді, і спеціалісти-спелеологи зацікавились, а він мені відповідає: «Антоне Дмитровичу, я тепер уже ніякою спелеологією займатися не буду, мені не потрібна спелеологія, мені взагалі все байдуже...» І дивиться на мене спідлоба. Славко Беркута ніколи так не дивився. Я прошу його пояснити, як стояла справа з тим вином, а він одвертається і мовчить. Ви розумієте, що це значить?

— Ясна річ: закономірна поведінка для упертого шибеника!

— Чому шибеника? Як можна з таким переконанням твердити...

— Очевидно, ми мало знаємо наших учнів. Не заглиблюємося у їхні душі. Можливо все почалося давно, а ми не помітили, не знали, тому й змушені тепер вирішувати справу колективно.

О другій годині дня:

Втомлена немолода жінка мружила очі з короткими віями, постукувала за звичкою олівцем по столу. Робота в дитячій кімнаті міліції привчила її до уважності. Запам'ятовувала обличчя і інтонації, звертала увагу навіть на жести і одяг. Ця дівчинка, що сиділа зараз перед нею, мала дуже чорні — аж зіниць не видно — очі і світлу гривку волосся над темними бровами. Дівчинка хвилювалась, вона узяла до рук аркуш паперу, що лежав на столі, шматувала його дрібненько, сама того не помічаючи.

Дівчинка говорила:

— Беркута не міг так. Та не міг він пити! Я розумію, може, він там стояв з ними, а потім не хотів називати їхні прізвища, може, він і справді не знав... Беркута такий... він не міг, якщо ви не вірите мені, то запитайте у наших, кого завгодно з сьомого «Б» запитайте, вони вам скажуть. Вони стоять на вулиці. Беркута не такий, це просто непорозуміння.

— Я хочу тобі вірити, дівчинко, мені подобається, що ти прийшла захищати товариша. Та коли людина відмовляється од того, що насправді було, як ти гадаєш, що це означає?

Дівчинка розсипала на столі клаптики паперу, знову зібрала їх докупі:

— Беркута не відмовляється, він взагалі нічого не говорить, він каже: «Якщо ви мені не вірите, я не буду нікого до цього змушувати». Він страшенно гордий, Славко Беркута! І коли буде оцей суд, то...

— Який суд? Про що ти говориш, дівчинко? Я написала листа у вашу школу, порадила директорові звернути на хлопця увагу. Власне кажучи, він справив на мене досить приємне враження, бо анітрохи не скидався на хулігана.

— Він фехтувальник. І спелеологією цікавиться... Не міг він!

Старша співрозмовниця усміхнулася, і тоді її невиразне і нічим не примітне обличчя раптом ожило, ніби вона вийшла із затінку на яскраве сонце.

— Добре, що він фехтувальник і спелеолог. Але ж не це визначає людину. Хіба ти прийшла сюди до мене тому, що він фехтувальник і спелеолог?

— Та ні, не тому, ви правду кажете. Ми тому... Ми всі знаємо, який він.

— Поясни, що ти мала на увазі, коли згадала про суд,— попросила жінка.

...На вулиці до дівчинки стрімголов кинулися дівчата і хлопці з сьомого «Б».

— Що вона тобі сказала?

— Ти їй усе пояснила, Лілі?

— Буде суд чи пі?

— Вона дуже симпатична. Вона дзвонила в школу. Директор сказав, що тепер він уже нічого не може і не хоче змінювати. Ця жінка обіцяла обов'язково прийти на суд.

— Вона захищатиме Славка чи навпаки?

— Не знаю. Звідки я знаю, що вона робитиме, вона сказала, ніби Славко справив на неї приємне враження.

— Чого той Беркута мовчить!

— Потрібно йому було з тими хлопцями зв'язуватись!

Сьомий «Б» непокоївся. Сьомий «Б» хотів допомогти Славкові Беркуті.

ТАКОЖ О ДРУГІЙ ГОДИНІ ДНЯ

— Слухай, почекай! Слухай, Ваврик, ,тобі... у тебе... Це ти не-сеш папірець до мене додому?

— Ну, я... Я не сама, у мене доручення. І взагалі, пусти мене, Беркута!

— Ото ще. Зовсім я тебе не тримаю. Слухай, Ваврик, віддай мені цей папірець. Я сам передам його.

Славко знову,— котрий уже раз протягом останніх кількох днів,— картав себе за слабкодухість: отак принижуватися перед кимось! Але хлопцеві здавалося, що коли мама прочитає цей папірець, то раптом світ піде шкереберть, обов'язково скінчиться все добре в його, Славковому, житті і почнеться безпросвітна темрява. Коли б можна було так зробити, аби мама нічого не знала!

Славко не дивився на дівчинку, він поглядав на сусідній будинок, власне, на одне вікно в сусідньому будинку: там хтось відхилив фіранку, бачив усю вулицю, Славка і дівчинку, якій доручили віднести Славковій матері повістку на товариський шкільний суд. А дівчинка дивилася на хлопця — на міцне, хоч по-дитячому кругле підборіддя, на широкі брови, одна трохи ближче до перенісся, ледь здригається, а над нею — розтала сніжинка; на його густі вії, що темними підківками впали на обличчя, коли хлопець опустив очі. Але дівчинці зовсім дарма, які в Славка вії і брови, їй треба, аби хлопець не вимагав неможливого, бо вона мусить виконати доручення. І дівчинка ступила крок убік, щоб рушити далі, а Славко перемиг у собі бажання заступити їй дорогу, і вийняв портфель, і відібрати осоружну записку, де говориться, що мама повинна прийти на суд. Над верхньою губою в нього виступили крапельки поту, він зітер їх рукавицею, стояв і дивився, як іде дівчинка Ваврик, як переходить вулицю, як погойдується у неї в руці портфель, а в портфелі лежить записка.

«Вам повістка на суд»,— скаже дівчинка і простягне мамі папірець.

О третій годині:

— Вам повістка на суд,— сказала дівчинка і подала Славковій матері конверт.

— Як, як? — перепитала Марина Аптонівпа.— Ти дівчинко, ма-буть, помилилась. Який суд?

— Шкільний,— незворушливо мовила посильна.— Судитимуть Славка Беркуту.

— Як судитимуть? Що ти говориш? За що судитимуть?

— А там довідається,— так само спокійно, вивчаючи жінку ясними, аж прозорими, очима, пообіцяла дівчинка, що виконувала доручення.— Ну, все, я піду,— ще сказала вона і додала: — До побачення!

— До побачення,— механічно відповіла Марина Антонівна. Вона тримала в руках конверт і не наважувалася розірвати його.

Увечері, десь близько дев'ятої години:

Славко Беркута прийшов додому.

Обережно, немов боячись доторкнутися до сина, Марина Антонівна пропустила його в коридор. І по тому, як вона дивилася кудись повз нього, як удавано байдужим голосом повідомила:

— На тебе тут чекали, сину,— Славко зрозумів, що мама знає все.

— Хто, мамо?

— Лілі Теслюк. Хотіла з тобою про щось поговорити.

— А... а... Вона не сказала, про що?

— Ні. Вона взагалі нічого не говорила.

— А тато вдома?

Мама продовжувала удавати, ніби нічого не трапилось. Чому вона так себе поводить? Може, боїться? Може, не вірить?

Шукав маминих очей. Вона не відвела погляду, сказала:

— Вдома. Зараз повечеряємо.

Однак не було ніякої вечері. Тато довго ходив по кімнаті. Усі чомусь ходять по кімнаті або ж дивляться в одну точку, коли щось таке трапляється. Може, це допомагає зосередитися?

А ще пізніше тато підійшов до Славка.

Тато узяв сина за підборіддя, підвів його голову:

— Сину, то що ж це? Як ти мені все поясниш, мій хлопчику?

І від лагідного батькового руху, від ласкавого «мій хлопчику» Славко раптом відчув себе сильним і здатним довести власну правоту. Бо ж могло бути інакше. Бо ж тато міг також сказати: «Один раз повірили — досить. Досить».

— Я не пив. Я не був там, тату, я нічого такого не робив, я не знаю, що це все означає!

Тато вірив. Навіть не запитав, де Славко був того вечора, йому не треба було встановлення алібі, тато сказав:

— Нікуди ви не підете! Ні ти, ні мама! Я сам піду!

Тато не погрожував: «Я їм покажу! Влаштовувати судилище! Травмувати дитину!» Ні, тато нічого такого не говорив. Він розумів: хлопцеві доведеться ходити до школи, вчитись у вчителів, які вирішили судити його, не встановивши вини, і тато не кричав і не говорив ніяких гучних слів. Він просто хотів прийняти удар на себе, врятувати Славка і пояснити усім, що його син не міг бути винен.

Але син не погодився. Він навіть усміхнувся:

— Ні, я не хочу ховатися. Я не винен у тім — навіщо мені ховатися? Пам'ятаєш, ти... тоді... тоді ти казав про максимальне навантаження? Ну от, не треба замість мене йти завтра в школу, тату!

СУД

Великий зал став тісний і душний від того, що туди намагалася вміститись уся школа. Здавалося, вікна тут не відчиняли років зо два, і шепіт ніби плавав у густому повітрі.

За столом, усвідомлюючи вагомість своєї місії, сиділи юні судді. Мабуть, їм хотілося виглядати старшими, серйозними і навіть грізними. Вони супили брови. Стискали вуста. Їм було доручено вершити, вирішувати і судити. Вони пройнялися повагою до себе і деякою зневагою до решти світу, якій не було надано права вирішувати чийсь долю.

Варвара Трохимівна прочитала листа ще раз. Варвара Трохимівна сказала, що в їхній школі це випадок безпрецедентний, тобто такий, подібного якому ще ніколи не було, і тому вирішено саме так, усім разом обміркувати, якої кари заслуговує Ярослав Беркута.

А потім викликали Славка Беркуту.

Може бути, він не витримав би нервового напруження, зірвався б і крикнув щось, але в залі сиділа мама. Здалеку вона дуже була схожа на школярку, і Славко боявся чомусь за неї.

А сьомий «Б»? Сьомий «Б» сидів у залі, як одна людина.

— Не здавайся, Беркута! Скажи, що ти не винен! — порадив хтось із сьомого «Б».

Головуючий дев'ятикласник, круглолиций і рум'яний, аж надивмався від серйозності. Постукав олівцем по столу.

- Прошу без реплік із залу! Порушники порядку будуть виведені!
- Він як мій папуга в клітці! Мабуть, не вміє більше нічого говорити,— прошепотіла Лілі, і сьомий «Б» тихо захихотів у кулак.
- Славку... Ярославе Беркута, що ти можеш сказати товаришам?
- Чому ти так розмовляєш, ніби ніколи мене не бачив?
- Прошу відповідати по суті!

Дуже дико звучали в пухких рожевих устах головуючого ці слова, безбарвні й колючі, як висохлі будяки.

— Що ж, нехай по суті. Нема мені що багато говорити — я не був у кімнаті міліції, я не бачив ніколи людини, яка писала цього листа, я не робив нічого з того, що там написано. Я даю вам слово честі. А коли мені не вірите, то... то...

Безліч разів повторював ці слова подумки і був певен, що мусить переконати усіх, не можуть вони не повірити — він каже правду, абсолютну правду, але раптом побачив, що всі його слова немовби відскакують від слуху суддів, як тенісні м'ячики від ракеток. Судді вимагали фактів.

— Ти хочеш сказати, що лист — це якась містифікація?

— Ти запевняєш, ніби ти чесний і говориш правду. Де ти тоді був того вечора? Що робив? І хто може підтвердити, що не ти пив у підворітті?

Схиливши голову, Славко уперто не відповідав на запитання. Що ж, коли йому не повірили, він нічого не говоритиме, йому нічого більше казати, нехай роблять що хочуть. А сьомий «Б» вірить? Може, вони думали — Славко Беркута скаже: «Це випадково, це просто безглуздий випадок»,— і пояснить, як усе трапилось. Але що він пояснить, коли зовсім нічого не було?

Тиша лежала така глуха і безнадійна, що хлопець раптом подумав: чи не сниться йому все це? Він провів рукою по щоці — рука, виявляється, тремтіла. Стиснув руку в кулак. І шелеснув голосний шепіт Лілі:

— Беркута, ну, чого ж ти мовчиш? Скажи щось, чуєш?

Головуючий знову насупив короткі брівки і знову мовив дивними для хлопчика словами:

— Бажано було б послухати матір Ярослава Беркути. Ми запросили її сюди, щоб вона розповіла про свого сина, про те, як виховувала його і як він дійшов...

Рвучко підвівшись із місця, встав Антон Дмитрович:

— Дозвольте спершу мені, вчителеві вашому і Беркути, розповісти про те, як я виховував його... І вас також!

Головуючий розгубився. В цю мить йому належало постукати по склянці олівцем і закликати порушника до порядку. Але ж порушником був учитель! Що його діяти? Безпомічно озирнувшись, головуючий мовив:

— Попрошу...

Що означало те «попрошу» — важко було сказати. Директор, перехилившись через сусіда, щось мовив Антону Дмитровичу. Однак Антон Дмитрович вирішив скористатися нерішучим суддівським «попрошу».

Він стояв на сцені, звідки звичайно лунали тільки радісні промови, пісні і вірші. Він підійшов до «підсудного» і поклав йому руку на плече.

— Діти,— сказав Антон Дмитрович,— ви знаєте Славка Беркуту?

Ніби розбуджений від злого сну звичними буденними словами, зал озвався сотнею голосів:

— Знаємо!

— Який він?

— Хороший! — ствердив сьомий «Б».

— Можна йому вірити?

— Можна!

Директор щось говорив Варварі Трохимівні, Варвара Трохимівна намагалася спинити Антона Дмитровича, але дарма: зал шепотів, перемовлявся, перегукувався. А потім біля дверей зчинився ще дужчий гомін, хтось сказав: «Пропустіть, пропустіть!» — і поряди школярів пройшла до столу, де сиділи вчителі, немолода втомлена жінка. Вона тихо вибачилася, що запізнилась до початку, їй миттю подали стілець, жінка сіла і поглянула в зал. Потім подивилася на Славка, про щось запитала, їй відповіли. Жінка раптом аж злякалась, відсахнулась і знову щось сказала. Зал мовчки стежив за незрозумілою пантомімою.

— Вибачте,— блідим, непевним голосом втрутилася втомлена жінка.— Я хочу... я змушена перервати. Трапилася велика, страшна прикрість — ви... власне, ми, бо й моя вина в тім — ми даремно

образи́ли цього хлопця, Славка Беркуту. Він справді не був у пас ні того, ні іншого вечора. Ми з ним ніколи не зустрічалися.

Сьомий «Б» ошалів.

Сьомий «Б» кричав, як сто тисяч хлопчаків на стадіоні. І тільки Юлько Ващук не кричав. Юлько Ващук нахилився, щоб зашнурувати черевик.

ЯК УСЕ БУЛО НАСПРАВДІ

А тепер ми майже дійшли до того місця, з якого почали розповідь. Пригадуєте? Вечір, лапатий сніг...

Стефко Вус, вбраний і взутий, лежав на ліжку в непаленій хаті. Лежав і в котрий раз ніби переживував одну і ту ж думку: «Упали сніги, нікуди тепер не рушиш, не підеш у світ позаочі». Навіть он Бурко — чорний, як коминар, кіт — повернувся додому з мандрів і гріється, муркочучи, під Стефковим боком. Добре Буркові.

І коли Стефко так думав, у двері хтось дуже тихо і делікатно постукав.

— Принесло когось! — не дуже вдоволено сказав Стефко.— Двері не замкнені, увійдіть, коли не дідько рогатий.

На порозі з'явився Юлько Ващук. Він ніколи не зазірав до Стефка і тепер здивовано розглядався по кімнаті.

— О, якого гостя маю нині! Чого вам треба, вельможний папе?

— Справу маю до тебе, Стефане.

— О, Стефане! — передражнив Стефко.— То це ніби я — Стефан?

— Годі, Стефку, не жартуй. Справді, хочу попросити щось. Ти ж, мабуть, у таких справах бистрий. Треба одному типові... вуха нам'яти. Добре, щоб вік пам'ятав.

Був Юлько якийсь ніби затятий, сам не свій, ніби вдавав когось іншого. Не того мамія пещеного бачив Стефко перед собою і не того пишака, що міг виставити перед Стефків ніс нового черевика і вдарити під крило сороку,— якийсь дивний був Юлько, мовби на щось довго перед тим зважувався, і тепер, зважившись, уже не хотів чи боявся вертати назад.

— При чому ж тут я? — запитав Стефко.— Візьми та й намни. Чи тобі мого благословення треба?

— У тім-то й річ,.. Я б по хотів...

— Ага, ясно! Моя допомога потрібна?

— Та, власне, так.

— Бач, який хитрий! Чужими руками жар загібати! Не на того натрапив. Не буду за тебе нікого бити. Хто ти мені — брат чи сват?

— Стефку, але того типа необхідно побити. Він мене скалічив. І взагалі...

— Ага, то це свята помста? Ну, нехай. Коли сам не годен за свою кривду відплатити, то йди до Лопуха. Чув про Лопуха? Той кому хоч вуха пообриває. Маєш адресу...

— Можна сказати, що ти мене прислав?

— Гм, ну ти ж!.. Та кажи, мені що? А кого ти бити збираєшся? Бо Лопух має таку руку, що той тип усе життя потім на аптеку працюватиме.

— Е, Стефку, чи тобі не однаково? Та ти його, здається, бачив. Пам'ятаєш, у Стрийському парку?

Стефко свиснув, потер щоку:

— Отой? Ну, коли б я знав, то...

— Шкода стало?

— Шкода? Нікого мені не шкода! Мені все одно. Робіть собі що хочете, про мене, то й зовсім зникніть. Що мені до того хлопця? Ні брат, ні сват...

— То я піду, Стефку. Дякую за адресу.

— Дуже мені потрібна твоя дяка.

Юлько повернувся, щоб вийти, і на самому порозі наштотхнувся на Вуса-тата.

— Вибачте,— сказав Юлько, схиляючись за порогом.

— То ти вже тепер і таких колег маєш? — сказав, ніби кепкуючи, старший Вус. Він стріпав з шапки сніг, стягнув з широких плечей ватянку.

— Ніякий він мені не колега,— відмовився од Юлька Стефко.— Він же у нашому будинку живе. Сусід...

— Не палив у печі, синашу? Таки не палив! Бодай тобі! Приходиш, як віл, втомлений, холодний, а в хаті погрітись ніде!

Схилився, чиркнув сірником — газове полум'я загуло в печі, батько простяг до вогню руки.

— Чого набурмосився? Чи гумору не маєш? Зранку, либонь, на ліву ногу ступив? То я тобі не поможу на праву стати... Йди хліба купи!

— А ви чом по дорозі не купили? — відбуркнув сердито Стефко. — Як вам їсти хочеться, то йдіть собі.

То була щоденна звада, вже Стефко часом просто за інерцією сперечався і казав усе навкори батькові.

Тепер він і собі підійшов до печі, дивився на жовтувато-фіолетове блимкотіння, на руки батька і думав зовсім не про вечерю. «Якого біса я дав йому Лопухову адресу? — от що думав Стефко. — Якого біса? Нехай би сам рахунки зводив, як уміє... А то чужими руками. Якого біса?»

І раптом Стефко зірвався, схопив шапку:

— То давайте гроші, куплю вже того хліба!

Щодуху біг Стефко до Лопухового дому, поминувши хлібну крамницю. Та даремно вже було поспішати. Коли Стефко, задиханий та засніжений, постукав у двері, Лопуха не було вдома.

— Щойно вийшов. Крок у крок перед тобою, — сказала Лопухова мати. — В хаті не втримаєш, на мою голову тая біда...

Слухати далі Стефко вже не мав бажання. Запхав руки в кишені — холодно було, морозом прихопило, зачервонило руки. Додому вернувся без хліба. «Якого біса...» — гнівався сам на себе хлопець, однак зарадити вже нічим не міг.

Батько лаявся, та Стефко і його не слухав. Сидів, дивився на вогонь, а при нозі у нього лежав чорний клубок — Бурко. Не кіт, а заслінка від печі.

Надворі біліло, ніби сніговиця віддавна гуляла містом.

Троє хлопчаків вийшли з гастроному — їм було дарма, що сніг лапатий і пухнастий. Юлько намагався триматися якнайдалі від Лопуха та його приятеля — хоч вулиця чужа, ніхто б не повинен перестріти, але однак не хотілося йти в одній компанії з Лопухом.

Лопух зрозумів. Він порадив Юлькові: нехай не відстає, не розглядається довкола, удаючи, ніби він сам собі йде. Однаково ясно, що вони відтепер одною ниткою в'язані, і нікуди від цього не дінешся.

Вони зайшли в браму. Пляшка вина, булка і оселедець — Лопух хотів підкріпитися, перш ніж рушати на ту вулицю, котрою Славко Беркута мав повертатися додому з тренування. Все було обдумане й виглядало дуже просто і легко.

— Як два по два — чотири.

Втомлена жінка запитала в Юлька прізвище. І він раптом, бгаючи спітнілими долонями шапку, назвався Славком Вернутою.

А в шкільному залі втомлена жінка сказала Славкові:

— Я думаю, ти зумієш вибачити. Я розумію — таке забути важко, але ти повинен нам вибачити.

Коли вона так сказала і подивилася в зал, Юлько Ващук схилювався, щоб зав'язати шнурок. Зав'язував довго й старанно, аж доки не почув, що жінка відсунула стілець і сіла. Тоді лиш Юлько випростався, але намагався зробитись маленьким і непомітним, ніби хотів врости у крісло.

КІНЕЦЬ ЩАСЛИВИЙ, НЕМОВ У КАЗЦІ

Був вечір. Синій зимовий вечір. Тіні на снігу — безвітря — як накреслені на ватмані химерні, незрозумілі знаки. Сьомий «Б» йде притихлим гуртом — не дбає про сніг, про гарний вечір, про вилизгану льодову доріжку на тротуарі. Сьомий «Б» замислений.

Славко Беркута з матір'ю — трохи оддалік. Сьомий «Б» не відважується наблизитися, може, тому, що Славко йде з матір'ю, а може, через те, що всі розуміють — Славкові треба побути самому. Часом так трапляється — треба побути самому.

— Мамо, як ти думаєш...

Славко хоче запитати: той, хто назвався його іменем, сидів у залі? Невже це хтось із знайомих?

— Мамо, як ти думаєш, тато вже вдома?

— Звичайно, вдома, — говорить мама. Зараз вона зовсім схожа на школярку. Мама підставляє долоню снігові — одна, дві сніжинки, тихі, як неказані слова.

Закінчилося все ніби гарно і просто. Два по два — чотири. Розумний Юлько Ващук, два по два — чотири. Так несподівано просто і легко усе розв'язалося. Прийшла ота жінка, і подивилась, і сказала, що він — це зовсім не він, власне, ні, не так, той інший зовсім не він, не Славко Беркута. Усе ніби так просто, так гарно. Як у казці. Судили — вибачили — помилилися, не гнівайся — завтра задачу скажуть на дошці писати. Задача задачею, а що, коли це хтось із сьомого «Б»? Тільки б не з сьомого «Б», бо як же тоді? Як тоді?

Мама схиляється, набирає в долоню снігу і сніговою грудкою — просто Славкові в плече.

Славко всміхається — криво, одними куточками уст, і мама більше не намагається розсмішити його. Хлопцеві страшенно кортить озирнутися, десь там на другому кіпці вулиці — сьомий «Б», усі разом, хтось би подумав, що вони живуть в одному домі, що їм усім по дорозі із Славком Беркутою, не наздоганяють, але й не розходяться, Славкові кортить озирнутись і водночас дуже важко зробити це, мовби хто притримує долонями обличчя — не озирайся, не озирайся.

— Ні, ви скажіть — ми добре зробили, що пішли до тієї жінки в міліцію! Подумати тільки, коли б Антон Дмитрович не підказав, що так треба зробити,— пі, ви тільки подумайте, як би все обернулось, чілдрен! — у тому гурті Лілі розводить долонями в білих рукавичках.

— Коли б я знала, хто це зробив, ну як він міг, як у людини язик повернувся — зробити щось паскудне і прикритись чужим іменем? Я б йому... я б йому... я сама не знаю, що б я зробила?

— Що? — питає Юлько і раптом спиняється.— А що б ти йому зробила? — Він стоїть і дивиться на Лілі — смикаються губи і ніяк не укладаються у звичну зневажливу гримасу.

— Не знаю. Щось би таке зробила, аби він на все життя за падлюку самого себе мав, щоб він сам на себе не міг би ніколи подивитись.

Білі рукавички миготять Юлькові перед очима, одна, дві, десять. Дурниці, звідки десять рукавичок? Завтра, та жінка увійде в клас і вкаже на нього, на Ващука.

— А коли б то був я? — ворушить важким, кам'яним язиком у роті Юлько.

— Ні, ви тільки послушайте, послушайте, що він говорить! Чілдрен, він каже...

— Мовчи! — Юлько намагається впіймати білу рукавичку.— Лілі, мовчи! Чуєш?

Нехай завтра, нехай не сьогодні. Ще не сьогодні.

— Юльку, чекай, куди ж ти, Юльку, ну, скажи, що то неправда! — просить Лілі, однак не біжить услід за Юльком, не наздоганяє, стоїть зламана й осамотніла, білі рукавички на темному тлі

зимового пальта. Лілі стоїть, і тінь її на снігу — накреслена химерно картина.

— Славку, Беркута, почекай! —десь там попереду гукає сьомий «Б», відважившись нарешті наздогнати Славка.

Славко спиняється. Озирається. Ще раз, тепер уже сміливіше. Славко Беркута чекає.

— Егей, Лілі, Юльку, а ви чого відстали? — вимахує хтось рукою.

Біла рукавичка поволі зводиться вгору для відповіді: наздожену. Ковзнувши по втопаному сніжку, хтось перехибнувся і мало не впав. Сміється сьомий «Б». Всміхається Славкова мама. Ловить краєчком ока вираз синового обличчя. Славкове обличчя трохи розпогіднюється. Білі рукавички зовсім вгамувалися. Не злітають вгору до розсміяного рота. Бо то не так, як у казці.

Вулиця стелиться білим сувоєм полотна. Холодним і чистим. Будинки обігріті жовтим світлом, вікна — як відхилені дверцята печей. Вулиця дихає, вулиця — розтулена долоня міста, по якій можна прочитати його життя.